Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 116 (15801) ◆ 1996 чылдың ◆ октябрь 3, четверг ◆

Ат салган шагы 00.10 ‡ Садар өртээ 500 рубль.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

ОРТУМАА-БИЛЕ

Чаа-Хөл кожууннуң «Шаңчы» колхозу аңгыланып тургустунгандан бээр бир чыл ажып турар. Колхоз бо чылын 1200 гектар черде кызыл-тас, арбайны 75, суланы 95 гектар черде тарааннар.

Артык кезектер чогунуң хараазы-биле дүжүт ажаалдазынче 5 комбайн орайтап кирген. Тараа база орайтап тарыттынган болгаш чамдык черлерниң чедир бышпаан турган, ынчалза-даа колхозтуң ажылчыннары бышканнап бастырып тургаш, 730 гектар шөлдүң тараазын ажаагаш, оон 685 тонна кызылтасты алганнар. Ортумаа-биле шөлдүң дүжүткүрү санаашкыннар езугаар 1 гектардан 9 центнер болган.

Комбайнерлерден Сергей Шаравии, Даян-оол Сат, Сергей Сувакпит, чолаачылардан Радик Араптаң база тракторист Партизан Даржаа кызымак ажылдап турарлар. Шаңда тарааны эки арыглап турарлардан Чечек Тергиин, Вячеслав Сегбени адап болур. Хову-трактор бригадазының ажылчыннарын поварлар Саяна Суваң биле Зоя Долаан амданныг аъш-чеми-биле хандырып, комбайнерлерниң хүндүткелин чаалап алганнар.

Александр ДОНГАК.

Сүт-Хөлден

КИРЕ БЭЭРГЕ-ЛЕ

Сүт-Хөл кожууннуң Суг-Аксы суурда Лидия Ооржактың удуртканы столовааның ажылы макталдыг.

Столовааның иштинге кире бээрге-ле кижиниң сагыш-сеткили көдүрлүп, амданныг аъш-чемниң чыдындан кижиниң чемнениксээзи кели бээр. Ол столовааның ажылдакчылары Лидия Ооржак (эргелекчизи), кассир-повар Клара Ондар, ажылчыны Айлаң Тюлюш чонунга янзы-бүрү бидаа, манчы, бууза, хуужуур, быжырган далган, сүттүг, чигирлиг кара шайлар, янзы-бүрү хевирниң хандылары, компоттар дээш, оон-даа өске шынарлыг аъш-чемни белеткеп турарынга өөрүвес арга чок.

Ажылдап турар оран-савазы делгем, аяк савазы дээш, оон-даа өске дериг-херексели четчир. Аъш-чемниң янзы-бүрү хевирлери-биле кожууннуң хереглекчилер ниитилели үзүктелиишкин чок хандырып турар.

БЫЖЫГЛАП КААН

Кожууннуң төвү Суг-Аксы суурда «Эштежилге» ниитилелиниң «Челээш» садыының ажылы багай эвес.

Бо магазинде садыгжылар Уран Донгак, Алдынай Шаравит, бухгалтер Мария Ховалыг, садыг эргелекчизи Амир Брат-оолович Ховалыг ажылынга харыысалгалыг, чонунуң хүндүткелин чаалап алган, кызымак ажылдап турар.

«Челээш» магазинде аъш-чемниң бүгү хевири бар, ук магазинге кожууннуң хереглекчилер ниитилели бир чүък сөөртүр автомашинаны быжыглап каан, оон-биле бараанны Кызылдан, Саян артындан сөөртүп ап турарлар.

«Челээш» магазин хүнде 700-800 муң рубльдиң, а акша-төгерик үнүп турар үелерде 2-3 млн. рубль орулганы киирип ап турарлар. Айда чондан киирип алыр планы 50 миллион рубль, чоп акша-төгерикти ап турда, планны ажыр күүседип келгеннер. Боттары эки саарлып, тывыңгыр-сагыңгыр боорга, чонунга-даа боттарының амыдырал-чуртталгазынга-даа эки-ле-дир.

БОТТАРЫНЫҢ АКША-ТӨГЕРИИ-БИЛЕ

Кожууннуң Суг-Аксы суурда Лидия Монгушовна Монгуш удурткан «Шуру» хуу магазин бар.

Магазинде колдуунда аныяктар ажылдап турар.

«Шуру» магазин арыг-силиг, янзы-бүрү бараанныны делгээн, өртектерин демдеглеп бижиглилеп каан. Садыгжы Шенне Ондарны мактавас арга чок. Акша-төгерии чок, үнмейн турар үеде безин бир хүнде миллион хире акша орулганы, а кажан акша-төгерик үнген үелерде хүнде 2—3 миллион чедир акшаны ажылдаптарын аныяк садыгжы Шенне Ондар чугаалап турар.

Ында «Шайлаарак» бичии столовааны база бар, манчы, далган үскен быдаа, бууза, эът, картошкадан кылган хуужуурлар, быжырган далган, сүттүг шай дээш, чүнү чок дээр боор. Ол бичежек «Шайлаарак» деп столоваала ажылынга бердинген кызымак, чүткүлдүг аныяктар ажылдап турар.

Дадар-оол МОНГУШ.

РЕСПУБЛИКА: ооң хүн бүрү амыдыралы

Кичээнгейни, күштүг — ажаалдаже

ЧҮГЕ БАГАЙ БОЛГАНЫЛ?

Улуг-Хем кожууннуң совхозтары болгаш көдээ ажыл-агый кооперативтери эрткен часын 7100 гектар шөлге тараа культураларын чашкан. Агаар бойдустуң таарымча чок байдалдарындан 2300 гектар шөлден чүү-даа үнмээн. Арткан 4800 гектар шөлдүң чүгле 1400 гектарын октябрь 1-ге чедир ажаап ап четтиккен. Тургустунуп келген нарын байдалды барымдаалааш, бистиң корреспондентивис Кежик-оол Чөрве кожууннуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң агроному О. С. Добров-биле дараазында чугааны кылган.

— Дүжүт ажаалдазында байдал дыка дүвүренчиг-дир. Даглар баштарында хар чаап, кыштың тыныжы ажыңнады берген. 3400 гектар черге тараа сыпта хевээр. Ону канчап ажаап аарын тайылбырлап көрүңерем, Орлан Санчатович.

— Ажаалда дыка орайтап эгелээн деп санаар мен. Сентябрь 15-ке чедир чүгле «Ийи-Тал», Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтар болгаш элээн каш кооперативтер тараа кестирип кирдилер. Ам бүгү ажыл-агыйлар ажаалдаже дөгерези кирипкен. Артык кезектер, кывар-чаар материалдар бар-ла болза, бо айның бирги чартында ажаалданы доозуптар аргавыс бар. Эвээш-биче-даа болза, өстүрген дүжүдүн бүрүн ажаап аар дээш механизаторлар дыка кызып турарын караам-биле көрдүм. Кижилерде чүткүл барда, ажыл-үүле бүде бээр дээрзинге бүзүрээр мен.

— Бүзүрел турарынар эки-дир. А дүжүттүң хире-шаа кандыгыл?

— Ажыы-биле чугаалаарга аргажок. Бистиң санап турарывыс езугаар алырга, гектар бүрүзүнден 3-4 центнер дүжүт алзывысса-ла аксывыс кежии ол. Ажыл-агыйларның ажаалдаже огалдап киргени дыка улуг каражаны болдурган. Чижээ, Түлүш Кечил-оол аттыг совхоз алдан гектар черге чиңге-тараа тарааш, оон он тонназын бастырып алды. Бир гектардан бүдүн чартык центнерни алганнары ол-дур. Мен бодап турарымга, чиңге-тарааның үштүң ийи кезии аңгыста сывырлып чыдып калган. Бо дээрге биче эвес каража-дыр. Ам совхозтар арбай ажаап кирипкен. Ында байдал база ындыг. Үглерээн тараалар хат салгынның аайы-биле тоглап дүжүп турар...

— Багай-ла, багай дээрге, кадык кижи безин аарый берип болур. Өй-чиже кылдыр кестүр ажыл-агыйлар таанда чогу ол бе?!

— Түлүш Кечил-оол аттыг болгаш «Ийи-Тал» совхозтарга аажок идегеп турган бис. Сенектиң суггарылга системазы бар болгай. Артык кезектер чогундан «Фрегаттар» орта ажылдаваан. Ынчалза-даа «Арыг-Бажы» совхоз болгаш «Күш-ажылдың хостуу» каттышкан ажыл-агый үрезинни уруп, артыкшылын күрүнеге дужаап турлар. Ол ажыл-агыйларда гектар бүрүзүнүң ортумак дүжүдү он центнерден кудулавайн турар. Кожууннуң ажыл-агыйларынга хереглээр үрезинни Арыг-Бажындан, Торгалыгдан ап болур. Тозан хуу өзүмнүг, үшкү класстың үрезиннери бооп турар.

— Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы, эң ылаңгыя Президентивис Шериг-оол Дизижикович кургаг черге тараа тарыырын шуут хоругдап туржук чоп?

— Ийет, силерниң оонар чөп. Бис база-ла ол угланыышкын-биле ажылдап турдувус. Ийи-Талдың Улуг-Арт, Арыг-Бажы, Чааты, Торгалыг, Иштии-Хемниң Ашак-Туразы болгаш Чарынныг-Арт дээн ышкаш, тайга эдектедир тараан тараалар каңдаашкынга алыспады. Чаңгыс-ла багай чүве — орай быжып турары. Суггаттыг шөлдерни чедир ажыглаваанывыс хомуданчыг. Чижээ, Арыг-Үзүүнүң кооператорлары ынчалды. Чыланныгда шаандагы арат бугаларын шуут ажыглаваан деп болур. Бир буганың суу чайны өттүр агып келди. Харын-даа оон хөөлбээнге улуг, биче чон эштип, сериидеп турганын эрткен-дүшкен чорумалдар эскерген боор. Суггатчылар сугну сула салып, барык хүүрек тутпааннар. Түңнелинде алыш-даа тараа албадылар. Черни ээ езу-биле көрбес, хыналда-контрольду кошкатканывыстың ужурундан дүжүт албааныывысты миннир апаар бис.

— Тараа дээрге алдын акша, азы орустап валюта ышкажыл?..

— Ажыл-агыйларда акша чок. Мал бажы эң-не кудуку деңнелде келген. Ажылчыннар шалың албайн турар. Ынчангаш натуралыг төлелгеже совхозтарның болгаш кооперативтерниң кирип турарын чүүлдүг деп санаар мен. «Ийи-Тал», Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтар, Арыг-Үзүүнде «Кежик», «Далай» кооперативтер чаа дүжүдүн ажылчыннарынга үлеп, харын-даа Шагаан-Арыг хоорайга базаарлап-даа турлар. «Арыг-Бажы» совхоз тараа кудуруун чиигеткен өртек-биле күзелдиг кижилерге садып тур. Бир эвес оларның үлегерин чүгле совхозтар эвес, а чүс алдан арат ажыл-агыйлары эдерер болза, кожууннуң чонун аштатпайн кыш ажыра бээр аргавыс бар.

— Дүжүт багайда аш-чут болур. Байдалды канчап сегидип ап болурул?

— Бар-ла аргаларны ажыглаар бис. Комбайнга таарышпас даргыы черлерни чурттакчы чонга ажаап алыры-биле берип чүге болбас деп. Ажыл-агыйлардан «Күш-ажылдың хостуу» каттыжыышкынында байдал нарын. Ында муң гектар шөлдүң багай эвес дүжүдүн дүрген ажаап аары чугула апарган. Арысканның ийи комбайнын ынаар чорудар дугайында дугурушкан бис. Ынчангаш алды комбайн дүн хүн чок ажылдаар болза, бо айның бирги чартында ажаалданы бүрүн доозуптар арга бар. Чүгле Торгалыг ышкаш, гектар бүрүзүнден он ажыг центнер тараалыг ажыл-агыйларга даянып тургаш, чедир албаан дүжүдүвүстү дуглап шыдаар бис. Арат ажыл-агыйларын совхозтар болгаш кооперативтер шефке ап, боттуг дузаны кадып турлар.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

РОССИЯ — БЕЛОРУССИЯ

Россияның болгаш Белоруссияның ниитилежилгезин тургузар дугайында керээни херек кырында боттандырар талазы-биле айтырыгларга хамаарышкан чагааны РФ-тиң Президентизи Б. Ельцин Белоруссияның Президентизи А. Лукашенкога чоруткан.

«Бо талазы-биле ажыл идепкейлиг чорып турар, ийи күрүнениң күчүзүн каттыштырар талазы-биле баштайгы боттуг базымнарны кылган, социал айтырыгларны шиитпирлеп турар» деп Б. Ельцинниң парлалга албанының РосИТА-СЧТА-же дамчыткан документизинде демдеглээн.

«Ынчанмыже сеткилди долу хандырып турар үндезиннер эвээш. Ам-даа хөй чүүлдерни кылыр, экономиканы чаартыр, кижилерниң амыдыралын экижидер, ажыктыг ниити рынокту тургузар талазы-биле хөй чүүлдерни чорудар» деп чагаада база айыткан.

Б. Ельцин ийи күрүнени чоокшулаштырар ажылче Россияның болгаш Белоруссияның парламентилериниң депутаттарын киириштирерин А. Лукашенкога сүмелээн.

ЧЕРНОМЫРДИННИҢ УЖУРАЖЫЛГАЛАРЫ

Россияның Чазааның Даргазы В. Черномырдин Күрдуманың даргазы Г. Селезнев болгаш Белоруссияның ДС-тиң даргазы С. Марецкий-биле ужурашкан болгаш Россияның болгаш Белоруссияның аразында интеграция айтырыгларын ханыладырының перспективаларын чугаалашкан.

«Ужуражыышкын үезинде ийи республиканың эрге-чагырганың күүсекчи болгаш хоойлужудулга органнарының ажылын ажыктыг болдурарынче угланган кады чорудар ажылдарже кичээнгейни угландырган» деп, В. Черномырдин медеглээн.

«Ам дээрезинде Россияның болгаш Белоруссияның аразында интеграция чорудуушкуну дүрген боттанмайн турар чүве болганда, ону чүгүрүдүп күрери черле чөптүг, ийи күрүнениң күүсекчи болгаш хоойлужудулга органнары чоржаң ажылдап турар» деп, Г. Селезнев чугаалаан. Маңаа холбаштыр Россия болгаш Белоруссия ниитилежилгезиниң парламент хуралының ийиги сессиязы Москвага октябрь 24-те, а ооң мурнуу чарыында ийи күрүнениң ниитилежилгезиниң күүском хуралы Минскиге болур деп, Г. Селезнев дыңнаткан.

ПАРЛАЛГА АЛБАНЫНЫҢ ДЫҢНАДЫЫ

РФ-тиң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң парлалга албаны дараазында медеглелди кылган:

«Сөөлгү үеде Россияның болгаш Белоруссияның шериг талазы-биле кады ажылдажылгазынга хамаарыштыр үндезин чок буруудадыышкыннарны массалыг информация чепсектери үндүрүп турар. Белоруссияның кызыгаар шерии, агаардан халдаашкынга удур камгалал кезектерин Россия акшаландырып турар деп ыядынчыг нүгүлдээшкиннер үнген. Бо дээрге анаа-ла таварылга эвес, баш удур планнаан чөңгээлер-дир, ындыг чүүлдер ийи чурттуң аразында тургустунуп турар найыралдыг харылзааларга чүгле хора чедирер».

РОССИЯ — УКРАИНА

«Ийи күрүнениң Чазактар даргаларының болгаш шериг яамыларының удуртукчуларының деңнелинге чогуур керээге ат салгаш, Кара далай флодун үлежириниң айтырыын үзе шиитпирлээр бис, ону бо айның ийиги чартында Киевче албан чоруунуң үезинде шиитпирлээр» деп, В. Черномырдин медеглээн. Оон-биле кады Россия болгаш Украина найырал болгаш кады ажылдажылга дугайында долу хемчээлдиг керээге ат салырынга чоокшулап келген деп, ол дыңнаткан.

Эрткен суббота хүнүнде Украинаның президентизи Л. Кучма-биле чажыт ужурашканын тайылбырлап тура, ону «онза-ла ажыктыг болду» деп, В. Черномырдин дыңнаткан. «Политиктиг-даа, экономиктиг-даа харылзааларда туруштарывысты шүүштүрүп көрген бис — деп, ол уламчылаан.— Даштыкы политиктиг айтырыгларны, оон иштинде НАТО-ну Чөөн чүкче калбартыр деп турарынга стратегтиг туружувусту көрдүвүс. Украинаның президентизи-биле чугаалажыышкыннар үезинде Россияның туружун Б. Ельцин-биле дугуржуп, чөпшээрешкен» — деп, В. Черномырдин чугаалаан.

(РосИТА-СЧТА).

Политиктиг амыдырал тайылбырлалы

ПРЕЗИДЕНТ СОҢГУЛДАЛАРЫНЫҢ МУРНУНДА ЧӨҢГЭЭЛИГ ХАЙЫП КӨРҮҮШКҮН

Шупту-ла чүвениң шимчеп үнүпкени ол: 1997 чылдан 2002 чылга чедир уламчылаар эрге-хүлээлгелерлиг Тыва Республиканың Президентизиниң албан-дужаалы дээш демисел сөөлгү үеде хевис азаның чажыт хөделиишкиннериниң деңнелинден оон кырынче үнүп кээп, бүгүдеге көскү апарган. Бичии-ле эпчок политиктиг хөделиишкинден социал частыышкынга чедирип болур амгы үениң аажок нарын сан-хөө байдалын алыр чүве болза, арай эрте-даа ышкаш. Ынчалза-даа чүгле кандыг-даа бадыткал, барымдаа чок негелделер-биле эрге-чагырга алыксаннардан кандыг-бир угаан-сарыылдыг, бодамчалыг шиитпирлер манааны ажыы чок болбайн аан. Эрге-чагырга дээнде ындыглар чүнү-даа канчап болурлар болдур ийин. Ынчангаш сөөлгү үениң байдалы — оларга езулуг-ла үрде манап келгени белек бооп, оларның бирги ээлчеглиг сорулгазын боттандырарынга — амгы Президентиниң адын баксырадырынга аажок таарымчалыг арга бергени чугаажок. А кордакчыларның кижи бүрүзү амгы Президентини кол удурланыкчы кылдыр көрүп турары кымга-даа билдингир болур ужурлуг. А ол сорулганы боттандырарда амгы үениң берге байдалдарынга таарзынмайн турарларның чөптүг негелделерин чогумчалыг агымче киирип, чажыт хөделири оларга ам дээрезинде ажыктыг. А оларның негелделериниң демгилери өскээр ажыглап турарын олар эки-ле билбейн турар хире. Чурттакчы чоннуң аңгы-аңгы бөлүктериниң — пенсионерлерниң азы эмчилерниң, башкыларның, шахтерларның, чолаачыларның аразында боттарының улустарын дамчыштыр ажыглап турарлар.

Ынчалза-даа ол бүгү дээрге — чажыттың чүгле чамдызы-дыр. Чурттакчы чонунуң саны ортумак российжи хоорайның ортумак районунуң чурттакчыларыны-биле ден хире республикага ноян болуксаннарны болгаш ону долгандыр кижилерни илередиринде ындыг-ла берге чүве чок. А Тываның политиктиг амыдыралын хайгаарап, сайгарып көрүп турар кижи оларның моон соңгааргы хөделиишкиннерин, боттарының сорулгазын чедип алыры-биле кандыг аргалар ажыглаарын баш бурунгаар-ла билип, айтып болур.

БҮГҮ-ЛЕ АРГАЛАР ЭКИ...

Тайылбырлалдың бо-ла эгезинге бооп болур кордакчыларның ат-бажын дорту-биле айтып болур болбайн аан, ынчалза-даа соң ындыг-ла ажыы болгаш херээ-даа чок боор. Хамыктың ужуру мындыг, чоокта чаа-ла аажок аныяк-чалыы кыс турган политика дээрзи каш-ла чыл дургузунда Тывада безин бодунуң ол халыыннныг үезин эрте халып, ынай болган болдур ийин, ынчан кандыг-бир Дон-Кихот бодунуң хуу-ла эки талалары болгаш үзел-чүткүлдери-биле бүгүдениң ынакшыл-сонуургалын чаалап ап, тергиидеп болур турган болза, ам ындыг чүве болдунмас.

Шынап-ла, чок, амгы үеде кымның-на артында шыырак организастыг болгаш сан-хөө талазы-биле балдыр дынзыг күш турар болдур чүгле ол кижи тиилелгени чедип ап шыдаар. Амгы үеде чедер акша-хөреңгилиг болгаш массалыг информация чепсектери-биле харылзаалыг кайы-бир бөлүк политиканың мурнуу сценазынче, оон ыраккы соңгу одуругларынга безин туруп болур хире эвес деңнелдиг кижилерни идип үндүрүп болур аргалыг. Соңгулдаларның чорудулгазын болгаш түңнелдерин баш бурунгаар чүгле политиктиг күштерни ылапты-биле сайгарганының, оларның сорулгаларын айыткынының соонда чугаалап болур. Ынчангаш ам ону сайгарарын оралдажып көрээли: кым кым билел азы чүү дээш туржуп турарыл.

Ынчангаш ол айтырыгны шиитпирлээр дээр болза, хамыктың мурнунда август-сентябрьда ажыл соксадыышкыннарының ужур-утказын, чылдагааннарын ханызы-биле сайгарып, чугаалажыр апаарывыс албан. Ынчалза-даа мону монополист адырларның ажылдакчыларының боттарының экономиктиг эргелери дээш демиселиниң чүгле бир чаңгыс кезээ кылдыр көөр болзувусса, ол кызыы болур ужурлуг. «Улусчу массаларның» хөлзээшкиннери мурнундагы ындыг хөделиишкиннерден кыдыындан бир холдуң билдилиг удуртулгазын езугаар чорутунуп турары-биле ылгалып турар. Ам барып ол удуртулганың үени болгаш хөделиишкиннерниң угланыышкынының хынамчалыг шилип алганы эскертинип турар. Бот-боттарынга кандыг-даа хамаарылга чок адырларның коллективтериниң хары угда хөделип эгелээни безин ону бадыткап турар: Кызылга мынчага чедир ажыл соксадыышкыннары аңгы-аңгы үелерде бооп турган ышкажыгай. Ажыл соксадыкчыларының артында Тывада дээди эрге-чагыргаже кордап турар кижилерниң турарын айтып турар бир кол барымдаа — ажыл соксатканнарның хөделиишкиннериниң, негелделериниң хемчээл-кызыгаар чок бооп турары.

Маңаа хамаарыштыр «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинде болуушкунну чижек кылдыр ап көрээли. Боттарының бо хөделиишкиннниң кышка белеткелдиң кызыг-кыйыг чок үезинде оларның эгелээни безин оон организакчыларының байдалды эң шыңгыы, чидиг деңнелге чедирер дээн сорулгазын көргүзүп тур ышкажыл. Ам барып оон эң бедик чадазы келир чылдың эгезинде, өскээр чугаалаарга, соңгулда кампаниязының эгезинде болур ужурлуг. Чүге ындыг деп?

Ол эң бедик чаданы санап үндүрүптеринге даг-тывыш херээниң талазы-биле тускай эртем-билигниң-даа херээ чок. Ажыл соксатканы-биле разрезте черниң үстүкү каъттарын ажыдарындан аңгыда, барык кандыг-даа өске ажыл чоруттунмайн келген. А республиканың одаар чүүл чериниң складтарында одаар чүүлдүң курлавыры — тик. Хөмүр-даш чүдүрүп чорударын соксаткаш, шахтерлар моон мурнунда чылдарда кышты курлавырлап алганы одаар чүүлдүң ачызында чүгээр ажып эртип турган кожууннарны аажок нарын байдалга чедирип келгеннер. Курлавырлар барык чок диштивис, ындыг болганда кышты удур сөөрткен одаар чүүл-биле ажып эртер апаар. А маңаа чүү-даа туруп болур болгай: үзүктелиишкиннер, туруушкуннар. Амыдырап чурттаарынга таарымчалыг байдалдар тургузар ужурлуг бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның ажылынга бергелер тургустунар. Уруглар садтарынга болгаш школаларга бичии чаштар чүгле күш-культура кичээлдеринге чылыгып аар аргалыг болур апаарлар. Чаагайжыды туттунган бажыңнарның чурттакчылары негей тоннарлыг, кидис идиктерлиг удуур ужурга таваржыр. Үш ай дургузунда мынчаар чуртап келгеш, соңгулдалар болур дөрткү айда соңгукчу соңгулда участогунга калгып келгеш, амгы Президентиниң орнунга шулбус биле маңгыс-даа дээш бадылаашкынын бээр апаар.

Бөдүүн болгаш коргунчуг санаашкын. Бодунуң үре-түңнелдери-биле коргунчуг санаашкын. Шахтерларга ажыл төлевирин үе-шаанда төлеп бербээнинге таарзынмаан чорук (Чазак бо талазы-биле дарый дүрген хемчеглерни алганының соонда ол элээн чавырылган) ала-чайгаар-ла бүдүрүлге чериниң удуртулгазынче шилчий берген, оон ындыг болурунуң барымдаалары-даа бар болганы ол. Ажыы-биле чугаалаарга, ол чөрүлдээлиг байдалды бүдүрүлгеге каража чедирбейн шиитпирлеп болур турган. Ынчалза-даа чөрүлдээ кыдыкы кызыгаарынга чедип, коллективтиң буступ-дүжериниң айыылы безин тургустунуп келген. Разрезте болуп турар (азы салдынып турар) чүүлдер бистиң сагыш-сеткиливисте аажок багай салдары-биле сагындырып артып калган Хову-Аксынга болуушкуннар ышкаш чорутунуп орар хевирлиг: директор ажылын каггаш чоруптар, а оон-биле азы оон соонда удуртукчу специалистер база чоруптар. Бүдүрүлге чериңге болгаш адырга оон-биле аажок күштүг согуг кылдынар. Ындыг болганда, Хову-Аксынга буураашкын чүгле чаңгыс суурга, оон чурттакчыларынга хамаарылгалыг болган болза, хөмүр-даш тывыжынга сандарал бүгү республикага аар согуг болур.

Бо бүгү айыттынган чүүлдер ол ажыл соксадыышкынының политиктиг чажыт чылдагааннарын чүден артык чиге айтып тур ышкажыл. Оон өске тайылбыр чок. Мону безин бодап көрүңер даан, одаттынмаан соок бажыңга кыш эрттирер дээш төнчүзүнге чедир туржуп турар шахтерну чүү деп бодап болурул.

Сентябрьда ажыл соксадыышкынының үезинде эмчилерниң профессионал хүлээлгезин болгаш Гиппократтың даңгыраан хажыткан хөделиишкиннеринге база өске тайылбыр тывары берге. Чурттакчы чонга хамаарыштыр эмчилерниң ажыл соксадыышкынын чогуур, чөптүг аргалар-биле чоруттунуп турган дээр кижи болза, чок-ла болза алаарганчыг эки кадыкшылдыг азы боттуг чүүлден хоорук кижи-дир деп бодаар-дыр мен. Ындыг-ла чогуур, чөптүг аргалар болган болза, аарыг пенсионер Красников хоорай чагырыкчызын дамчыштыр эмчиниң хүлээп алыышкынын негеп, ооң соонда эмчиниң бижип берген эмнерин аптекадан садып аар дээш база-ла чагырыкчыга чедип турар деп бе? Старикова деп хамаатының өг-бүлезинге божудулга бажыңындан божуушкун үезинде кемдээшкинниг төрүттүнген бичии чашты патронаж албанының уттупканын, чүгле чаштың кырган-авазының хоорай чагыргазынга чедип тургаш, эмчилерни кыйгыртып алганын чүү деп болурул. А хоорай чагыргазынга четпейн барган болуушкуннар чеже деп бодаар силер?..

Эмчиниң азы патронаж (ажаап карактаашкын) сестразының боттарының алыс шынныын угаап-билип, кижизиг аажы-чаңчылдарның болгаш профессионал хүлээлгениң норма-чижектерин хажыткан дээрзинге бүзүрээри берге чүве ле дир. Ындыг хемчеглерге чүгле чоок эрге-чагырганың чыдын билип апкан, арын-нүүр чок политик кээп болур. Аңаа кандыг-даа аргалар эки. Ону чугаалап тура, кандыг-даа чаа чүүл ажытпайн тур бис. Шак ындыг хемчеглерни амгы Президент шыңгыызы-биле соксадыр ужурлуг, чүге дээрге хензиг бөлүкчүгештерниң ыят, арын-нүүр чок хөделиишкиннери он-он муң кижилерниң амыдыралынга бергелер таварыштырып болуру-биле айыылдыг.

(Төнчүзү 2-ги арында).

Кызыгаардан

ХАРЫЛЗАА БЫЖЫГАР

Забайкальениң кызыгаар округунда (ЗКО) культура амыдыралының байдалын болгаш бот составты культураның үнелиг чүүлдеринге чаңчыктырарының сорулгаларын округтуң шериг чөвүлелиниң Читага эрткен хуралынга чугаалашкан.

Амгы үениң аныяк кижилери күрүнеде тургустуна берген кризистиң уржуунда боттарының сагыш-сеткил угланыышкынын чидирип турарын ЗКО-нуң командылакчызының оралакчызы генерал-майор В. Городинский демдеглээн. Бо чорук чамдык шериг албанныгларының талазындан сагылга-чурумну хажыдар чоруктарга чедирип турар. Маңаа кызыгаар чоогунда республикаларының, областарының, районнарының культура ажылдакчылары улуг дузаны көргүзүп болур. Шериг албанныгларны, оларның өг-бүлелериниң кежигүннерин чогаадыкчы коллективтерге хаара тудуп ажылдаары кызыгаар камгалакчыларының шериг-патриоттуг, сагыш-сеткил кижизидилгезинге дузалаар.

Шериг чөвүлелиниң хуралының ажылынга Хакасияның, Тываның, Алтайның, Красноярск, Чита областың культура яамыларының эргелелдериниң төлээлери киришкен. Забайкальениң кызыгаар округунуң командылалының болгаш Сибирьниң, Забайкальениң культура албан черлериниң харылзаазы улам быжыгар.

ХЕНДИРНИ ЧЕЖЕ-ДАА ЭЭРЕРГЕ...

Кызылдың кызыгаар отрядының дайынчылары чоокта чаа Тес-Хем кожууннуң кызыгаар чоогунда малчыннарынга хыналда кылып чорааш, ындыг-ла кончуг «тывыңгыр» эвес ийи хамаатыга ужуражы берген. Оларның кайызында-даа чогуур документ чок болган. Харын бүдүн 248 литр водканы — «оттуг сугну» олар ап чораан. Херектиң ужурун айтырарга: Контрабанда кылбайн чоруур улус бис, эживиске куда болур дээн, ынаар аппар чор бис, аскаш, кызыгаар чоогунда келген-дир бис» деп, олар «шын» өчүктү берген.

Кызыгааржылар ындыг өчүктерни чежени-даа дыңнаан-на болгай. Кызыгаар чоогунуң «аян-чорукчулары» ооң мурнунда-ла ындыг аргаларны ажыглап турган. Ынчалза-даа туттурбаан кижини оор дивес дижир.

Кажан кызыгаар чурумун хажыткан дугайында административтиг протоколду оларга тыпсып турда, хажыдыкчылар амырап, торгаал онаары ол-дур деп бодап, харын-даа кызыгааржыларны пат улус-тур деп кыжырыырынга чедер дей берген. Ындыг чүве кайда боор, ийи эжишки кылымал араганы ап чорааның уттупканнар-дыр. Кызыгааржылар доп-дораан «туткан балыктарының» дугайын ТР-ниң экономиктиг кем-херектер-биле демисел чорудар оперативтиг килдизинче дыңнаткан.

Амгы үеде ийи «аян-чорукчу» хоругдалда олурар. Оларның херээ тодаргай илереп кээр. Моол рынокка сайгарар дээн водка дугайы билдинип кээр. Хендирни чеже-даа ээрип кээрге, деми-ле уштуг болур деп, бистиң бурунгуларывыс шын чугаалажып чораан-дыр ийин.

А. ИВАНОВСКИЙ.
Забайкальениң кызыгаар округунуң парлалга албанында улуг офицер.

ПРЕЗИДЕНТ СОҢГУЛДАЛАРЫНЫҢ МУРНУНДА ЧӨҢГЭЭЛИГ ХАЙЫП КӨРҮҮШКҮН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

А чүге чогум-на Президент ону кылыр ужурлугул? Ол айтырыгга харыы—мооң дараазында.

ЧОННУҢ МЫНДЫГ ӨҢНҮКТЕРИ-ДИР

Бисти-ле өңнүктеривис-тир ийин, өскелер оон өске кайыын кээр дээр силер. Шын харын, бо күскү болуушкуннарның үре-түңнелиниң шыңгыы боор болурун угаап-билип, олар ажыл соксадып турарлардан боттарын хоорук кылдыр көргүзерин оралдажып турарлар. Ынчангаш Чазак «ужудуушкуннарның сайгарылгазын» (а ол, шыңгыызы-биле алырга, республиканың Акша чок чорук чөвүлелинге сайгартынар апаар) кылыр дээр чүве болза, буруулуглар ажыл соксадыышкын комитеттери апаар болдур ийин. А олардан чүнү айтырып болурул?

Ынчалза-даа «арын чажырган дүрзүлерин» сөс тыртыптарында берге чүве чок. Ынчаар дээр болза, эрткен чылдың ноябрь-декабрьда соңгулда мурнунуң кампаниязының үезинде кайы-бир бөлүктүң ыдып үндүрүп турган кыйгырыгларын сактып көөрге-ле, оларны ажыл соксадыкчыларының кыйгырыглары-биле дүүштүрерге-ле четчир.

Баштайгы болгаш кол болгу дег негелдени кандыг-даа чагырттынышкын чок сайгарбайн барып болур. Федералдыг бюджеттиң акша-хереңгилерин төлээриниң магадылалын бээринче тус чер Чазаан албадаары каттырынчыг эвес деп бе! Ам бо хүнде ындыг магадылалды Россияның Президентизи безин берип шыдавас, чүге дээрге шак ындыг магадылалдар берип болур акша чуртта чок.

Ийиги кыйгырыг — бюджет акша-хереңгилерин болгаш чиигелделиг чээлилерни көрдүнген сорулгалардан өскээр ажыглааның дугайында. Ажыл соксадыкчыларының мурнунда ол кыйгырыгны оппозицияның (удурланыышкынның) бөлүктери кайы-бир хемчээлге бо-ла ажыглап келгеннер. Ынчалза-даа ол дараазында үш адрестен аажок тода дыңналыр турган: Дээди Хуралдан, ынча дижип турары хуужуттунган болгаш хуу бүдүрүлгелер эвилелинден болгаш А. Л. Кашинниң нам үүрүнден. Чогум чүге-ле бо үш боор турарыл?

Дээди Хуралга ол эптиг, таарымчалыг, чүге дээрге ооң дорт эрге-хүлээлгезинге хамааржыр, ындыг болганда бодунуң дорт хүлээлгелериниң күүселдезин кагбайн база күүсекчи эрге-чагырганың удуртукчузунуң адын баксырадырын оралдашкан деп буруудадыышкыннардан корткпайн, Чазакты болгаш амгы Президентини шаагайтаар арганы ол берип турар. Ол арганы ажыглаарынче чүткүлдүң күштүүнден чамдык депутаттар боттуг-ла тодаргай чүүлдерни көзүлдүр-ле эскербейн барып турарлар. Ынчангаш чайгы дыштаныылгаларының соонда ажылдан кирипкеш, бир-ле дугаарында оларның бюджет акша-хереңгилерин көрдүнген сорулгалардан өскээр ажыглааны дээш харысалга дугайында хоойлу төлевилелин чедир ажылдап кылыры-биле сегирип алганын чогум-на ооң-биле тайылбырлап болур. Федералдыг бюджеттиң күүсеттинмейн турары — акша-хереңгилерни тус чер чагыргаларының, өскээр канчаар-даа аргажок апаарга, бир орттенип турар участокче өске шак-ла ындыг хевирлиг байдалдыг черден ап, ажыглап турарының кол чылдагааны дээрзин билбес улус депутаттар эвес болдур ийин. Бир эвес депутаттар бюджет хереңгилерин тус чер чагыргаларының даргаларының боттарының хууда байып алырынга ажыглап турарының дугайында айтып турарлар дээр болза, маңаа чадаг-терге чогааткаының херээ чок. Маңаа хамаарыштыр кеземче дүрүмү бар-ла болгай.

Парламентарийлер, ылавылап чугаалаарга, Дээди Хуралдың удурланыышкак хөөннүг кезээ, ол теманы хөөктүрбүшаан, соңгукчуларның дыыжынга оон үрде артарын аажок күзеп турарлар. Оон аңгыда оон алыс ажыктыы чүдел дизе, «айыткан сорулгазындан өскээр чарыгдаан дээр» ужуру билдинмес тодарадыгны дужуп бодаар кижи билбезиниң хараазы-биле чоннуң акшазын колдуунда-ла оорлаан кылдыр билип турары болур. Депутаттарның үстүнде сагындырганы кезээ ону чедип алырын кызыдып турар эвес ыйнаан? Оон өске тайылбыр тывылбас-тыр. Туруп турар норма-чижектерге бир-ле чүүл талазы-биле чөрүшкек-даа болза, байдалдың өскерлиишкинин шалыпкыны-биле эскерип билиптер арганы күүсекчи эрге-чагырганга бериптер ындыг аргалардыг хөделиишкинниг шак ындыг янзылыг механизмин хоойлужудулга езугаар тодарадып алыры ук айтырыгга парламентиниң эң быжырымчалыг бурунгаар көрүүшкүнү ол болур турган ийин. Чогум-на ол дээш Тыва тускай догуннаашкынын чарлаан ышкажыгай. Азы ындыг таварылгаларда парламент Декларация дугайында уттуп турары ол эвес ирги бе?

Хуужуттунган болгаш хуу бүдүрүлгелер эвилелиниң (дээргилер Конвиз, Эпп, Табберидзе, Николаева, Антуфьева болгаш өскелер-даа) бо тема—дыка-ла чоок. Тыва ТВ дамчыштыр адаттынган «чаа тываларның» соңгулда мурнунда чугааларын кым утпаан болдур, ол чугааларның кандыг черлеринге ораторларның аңаа сорук кириишкининдең оларның кайы-бирээзи объективче дүкпүрүп эгелээнин безин эскербейн барганын сактып келир чадавас. Чугааларының чогум-на ол черлеринге чугаа, шынап-ла, чиигелделиг чээлилерни хуваарының дугайында чоруп турган. Оларның бодалы-биле алырга, чүгле олар ону ажыктыы-биле башкарып шыдаар. Ынчалза-даа оларның чаңгызынга-даа ону бербээн. Оон-биле кады Конвиз бир-ле катап Чазак ооң фирмазынга чээли аңгылап бергенин ыттаваан. Ынчалзажок ооң соонда оон ону дедир эгидерин үр-ле манаан. Оон ыңай, чижээлээрге ооң фирмазы «Тыванефтепродукт» ышкаш Куңгуртугже, Мөңгүн-Тайгаже болгаш Тожуже «атыг черлеринде» бензин болгаш солярка хереглекчилеринге кывар-чаар материалдар чедиреринге белен бе дээрзин безин ыттаваан. Ырак-узак черлер дугайында олар чугаалашпайн. кандыг-бир банкыдан чээли дугайында чугаадан эгелээн болбайн. Ол тема дугайында кызыгаарланчак харысалгалыг эштежилге-биле чугаалашкан-даа ажыы чок. Амгы үениң бизнесменнери чыып алган ажык-кончаазын олдарынга. Уругларынга болгаш шиитпир-туруштуг кадайларынга таарыштыр үлей хуваап каар, ооң соонда кадайлары сайгарлыкчы ашактарын өре-шириениң кезик-чамдыызы-даа бо алырын кордаан ажынып-киленнээн чегдирикчилерден камгалап шыдаарлар болдур ийин.

Кандыг-чүү-даа болза, ол бөлүглежиишкин экономиканы күрүнеден башкарганың быраларынга черле шургуп чедер дээн чүткүлүн чажырбайн турар. Ол чорук чүгле күрүне саң-хөөзүн четтирер каалтар эвес, а бодунга таарымчалыг байдалды тургузуп алыр арганы бээр: ооң «Тыванефтепродукт», пивзавод дээн ышкаш миллиард-миллиард рубль үндүрүгнү республика бюджединче белени-биле киирип турар адааннажыкчы чижикчилерни хоозурадыр; бир эвес болур болза — ам-даа хуужуттунмааның хуужудар. Сорулга оюнчук эвес. А кажан миллиардтар дугайында чугаа чоруп турда, ону канчаар алырынга ыяткан херээ чок. Ынчангаш ол бөлүглежиишкинден чүнү-даа манап болур.

Өскелерге бодаарга, оон аргалары улуг, база бир чылдагаан-биле. Адаттынгач дээргилер республика найысылалында массалыг информацияның оларның аайындан эртпес чепсектери. Боттарын хамаарышпас бис деп адаар Тыва-ТВ болгаш «Центр Азии» херек кырында кымнарның эрге-ажыктарын камгалап турары кымга-даа чажыт эвес. Кызылда ЧЭТ-тиң, хөмүр-даш разрезиниң ажыл-херектеринге дээрги Кузиниң компаниязының аажок сонуургалдыг боор турары чогум-на оон үнүп турар. Сонуургалдыг дээриниң ужуру чүдел дизе, боттуг медээ бээриниң орнунга, харын-даа шын эвес хамаарылгазы-биле чурттакчы чонну ол коргудуп турар. Канчаар-даа аажок улуг социал ужур-дузалыг ол теманы чырыдып эгелеп тура, баштайгы бижилгеденне ындыг сонуургалдыг хөөнүн ол илереткен. А ол эрткен чылдың кыжынче база-ла эглип келген, ынчап бюджет акша-хереңгилерин айыттынган сорулгаларга ажыглавааның айтырыынга бодаарга, квартираларга соок айтырыын политиктиг сорулгаларга оон-даа артык ажыктыг кылдыр ажыглап болуру билдингир турду чоп.

ЧЭТ дугайында, хөмүр-даш разрезиниң дугайында болгаш өске-даа айтырыглар дугайында чугаалары чугула болбайн аан. Ынчалзажок чөптүг-биле чугаалаар херек. А ол чүл дизе, бо чайын чылыг-биле хандырылганың айтырыын шиитпирлээри-биле канчаар-даа аажок улуг күженииишкин үндүрген. Москвадан, Красноярскиден келген специалистерниң эрги котелдарны адырып-чазар болгаш чаа дериглерни эптеп салыр талазы-биле тергиин дээн технологтуг операциялар дугайында. Кызылдың ЧЭТ-тиң септелге ажылдарынга 36 миллиард рубльди эртпеп чайын кайы хире күш үндүрүп турган тыпканының дугайында. Адак сөөлүнде, айыттынган ажылдар доозулганының соонда станция болза, кыжын эрткен чылдаазындан артык бүзүределдиг ажылдаар дээрзиниң дугайында бижиир турган. Ындыг медээ чокка, ЧЭТ-тиң директорунуң цехке маргылдаалыг байдалдың соонда далаш кадында бергени таварылга болган интервьюзу чартык шынныг болганы ол. А чартык шын мегелээнинден-даа артык коргунчуг дээр ышкажыгай. Ам барып чүгле морал-этиктиг талазы-биле эвес аан. Чөптүг эвес медээ кижилерни чүгле будалдырар, дүвүредир болгай. Кым-бир кижи чурттап турар черин солуурун-даа болбай берген. Кым-бир кижи бодунга карылгалыг кылдыр чаагайжыттынган квартиразын садыпкаш, суугулуг чер бажың-даа садып апкай. А кым-бир кижи хоорай чагыргаларының олутпай шүшпен чоруу дээрзинге бүзүрей-даа бергей. Ындыг айтырыгларны шиитпирлеп шыдавас чазактың-даа база оларның даа чөгенчиин деп-даа билээ бергей. А демгилеривиске оон өске чүве херек чок.

Коммунистер боттарынга шынчы болуп артпышаан, оон арай өске кыйгырыгларның адаа-биле сегиржип алыышкынче кирип турарлар. Оларның баштыңчыларының аразында эргелеп башкарылганың айтырыын дамчыыр чугаадан эвес, а республика болгаш кожууннуң деңнелинге чедир аажок эки билирлер хөй, чүге дээрге бодунуң үезинде ол талазы-биле ажылдап-даа турганнар. Үлетпүр, транспорт болгаш энергетика сайыдының оралакчызы С. С. Григорьев дээн ышкаш чамдык кижилер бөгүнге чедир бедик эргелиг албан-дужаалдарын ээлевишаан. Чогум-на айтырыгның болгаш ниити байдалдың чадиин билир чорук оларга бюджет акша-хереңгилерин айыткан сорулгазындан өскээр ажыглаан дугайында алыр-албас чугаалар чорудар арганы бербейн турар.

Коммунистер акша-хереңгилерни болгаш чээлилерни айыткан сорулгага эвес, а чөп ажыглавайн турар деп күүсекчи эрге-чагырганы буруудадып, айтырыгны аажок кажар тургузуп турар. Айтырыгны тургузуп турарының ындыг чажыды чүдел дизе, шак ындыг буруудадыышкындан камгаланырының дээштиг чепсектерниң чогунда болгаш туруп-даа болбазында болур. Ол азы өске-даа төлевилел киирттинген узун хуусаалыг инвестицияларның чогумчалыын чаңгыс-даа барымдаа-биле бүзүредип болур — аңаа киирген хереңгилерниң эгидилгези-биле. Ынчалзажок аңаа чамдыкта хөй чылдар болгаш хереңгилерниң улам чаа-чаа салыышкыннары херек болгай.

Кризис байдалдарында ол сорулга боттуг чылдагаан-барымдааларның тайлымы-биле дыка нарыыдаан. Ынчалзажок перспективтиг төлевилелдерни акшаландырарын соксадырынга ол чылдак болбас ужурлуг. Олар чокта республиканың келир үези чок. Ону коммунистер база кончуг эки билир. Ынчалза-даа эртенги хүнче угланган программаларны боттандырарынга шаптык кадарын бо-ла оралдажы бергилээр.

«Кубань» кады ажылдажылга бүдүрүлгезиниң төөгүзү — херек кырынга тодаргай чижек. Чудун чажыргаш канчаар: ону бодунуң үезинде — аъш-чем аажок чедишпес үеде — келир рынок экономиказының байдалдарында ол кады ажылдажылга бүдүрүлгезиниң кедилиг чоруунуң деткимчези чок черге ол тывылган. Чединмези —багай сүмелекчи дижир болгай. Ынчалзажок экономикага байдал өскерли бээри билек ле, кады ажылдажылга бүдүрүлгезиниң директору В. Г. Бессоновтуң мурнунга өске сорулга тургустунган: экономиканың бууралыышкынының үезинде ону рыноктуң бүзүределдиг участогу болдурар дээш бүдүрүлгени хөгжүдер. Бессонов ол езугаар кылган болгаш ажыл чогуур-биле чоруп эгелээн. Бүдүрүлге кыска хуусааларда чаа технологтуг шугумнарны ажыглалче киирген, дузалал участоктарны быжыглаан. Ставропольеде бодунуң зоназынга ногаалар болгаш чимистер болбаазырадырының талазы-биле ол кады ажылдажылга бүдүрүлгези монополист болу бер часкан үе база тургулаан. Салган сорулгазын чедип алырынга шоолуг-ла эвес — чиг эт садып алырын хандырарынга болгаш кады ажылдажылга бүдүрүлгезин санаттынган күчүлеринге чедиринге бүдүн чартык, ийи миллиард рубль негеттинип турган. Ынчалзажок чогум-на ол үеде коммунистерниң эгелээшкини-биле —ооң иштинде эрге-чагырганың парламент чадазындан —Ставропольеде кады ажылдажылга бүдүрүлгезинче акша-хереңгилерни бергениниң ажыы чок дээр дугайында чугаа республикага тарай берген. Кандыг-даа будулгаазын тыппаан хөй санныг хыналдалар эгелээн. Ынчалзажок херек бүткен: ревизиялар төңүжеге чедир кады ажылдажылга бүдүрүлгезин инвестицияларын соксаткан, а ооң соонда херек кырынга катап эгелевээн. Ол үеде саң-хөө байдалы дорайтаан, негеттинип турар түңнерни аңгылап бээр арга чок апарган, аргажок бичии салыышкыннарның түңнели чок болган.

Бүгү-ле чүве план езугаар болган болза, кады ажылдажылга бүдүрүлгези республика хереңгизин амгы үеде кескүзү-биле долдурар турган ийик. Ам барып, ажылгыр Бессонов кады ажылдажылга бүдүрүлгезиниң устав капиталында Тываның үлүүн дыка улгаттырып четтигипкен турган болгаш Ставропольениң чагыргазының аңаа киржилгези ам он беш хуу безин ашпайн турар. Кады ажылдажылга бүдүрүлгези херек кырында — бистиң өнчүвүс-түр. А күчүлүг экономиктиг шыдалдыг девискээрде соң тургустунганы— улуг чединиишкин-дир эвеспе. Оруктуң улуг кезиин эртип, ажыл херекче хөлчок хөй акша-хереңгини салып каагаш, миллиардтарны чашканнаптар эрге-чагырга алыксап күзеп турар чүгле элээн каш кижилерниң соңгулда мурнунуң демиселинге кады ажылдажылга бүдүрүлгезин шүгүмчүлеп тургаш, элээн каш балл ажылдап аар дээн сагыжы-биле эптежип, аңаа доктаап, ук капиталдың ажыглалын соксадып каар ындыг байшырак бис бе?

Бессоновтуң кады ажылдажылга бүдүрүлгезиниң оппозицияның шүгүмчүлелинге таварышканы таварылга эвес. «Эне-Сай» холдингти долгандыр чугаа-соот база-ла ындыг янзылыг майык езугаар болган. Хөй сорулгалыг ол компанияны Москвага тургусканын билдингир чылдагааннар езугаар Чазак деткээн. Амгы үеде экономиктиг бүгү-ле тодарадыгларының талазы-биле Москвага деңнежир ындыг хоорай азы девискээр чуртта чок. Чурттуң банк капиталының 90 хуузун Москвада мөөңнеттинген күрүне болгаш коммерция структуралары контрольдап турар дээрзин чугаалаарга-ла четчир. Чогум-на харын даштыкы компанияларның хөй кезииниң төлээ черлери Москвада мөөңнеттинген болгай. Ындыг болганда, хөй санныг, хөй акша-көпеек оларга үндүрер харылзаштырыкчыларны оюп эртип, даштыкы болгаш ада-чурт хандырыкчыларынче дорт үнеринге боттуг перспективалар бар-дыр. Садыг капиталының саарылгазы чогум-на ында хөлчок бедик. Аңаа саң-хөө херээнге тургустунуп алыры аажок нарын. Баштыңынга кымны тургузары —бир эң кол чыгыы айтырыг. Удуртукчузу Москва чурттуг, найысылалга саарлыкчылар аразынга үнер-кирер черлерни кончуг эки билир кижи болур ужурлуг. Аңаа немей бүзүределдиг болгаш топтуг болуру эргежок чугула. А ындыг кижилер кажан-даа ында-хаая таварчыр болгай. Ындыг болзажок үр-ле дилээшкиннерниң соонда, ындыг кижи тывылган. Топтуг-томаанныг, криминалдыг бизнес-биле холбажып, адын баксыратпаан, хереңгитен [illegible] бедик бөлүктер-биле харылзаа тудуп, маркетинг саң-хөө болгаш харын-даа политика талазы-биле ылаптыг медээни ап шыдаар ындыг кижи-дир.

Ол харын чединиишкин болган. Республиканың улуг бүдүрүлгелери: «Тывахлеб» «Тыванефтепродукт» акционер ниитилелдерниң, «Ойнаа» артельдиң болгаш өскелерниң-даа улуг-хуу алыр дээн холдингке киржилгези дүрүм езугаар чүүл-дүр. Чогум-на ол кижиге бүзүрээш, бистиң-биле алырга, шынап-ла, улуг түңнүг акша-хереңгини киир салып, ол бүгү дедир эвээш эвес немелделиг эгиттинер дээрзинге бүзүрээннер-даа. Республикага курлавырларны оларның садып алырының, хемчээлдеринге, хандырыкчыларга өртектерни ийи-үш хуу кудуладыптарга безин он-он миллион рубль камналгалыг болур. А белеткеттинип турган керээлер болза бүдүрүкчүлер-биле дорт харылзааларның күсели-биле рынокта өртектерден 10—15 хуу куду өртектер-биле садып алыышкынны чорудар арганы берип болур турган. Ынчалза-даа...

«Кубань» кады ажылдажылгага шылгаттынган сценарий езугаар «Эне-Сайга» удур сойгалакчы акция Кызылга эгелээнде, бүгү чүүлдер талазы-биле бир дугаар ойнаштыг саң-хөө биле садыг операциязы планнаттынган турган. Ол «сойгалаашкыннарның» уткасы безин кады ажылдажылга бүдүрүлгезиниң адын баксырадырынга ажыглаан чүүлдер-биле шууд дөмей болуп турар. Кады ажылдажылга бүдүрүлгези ышкаш, «Эне-Сай» бюджет акшазын Тываның Президентизиниң болгаш ооң командазының хуу агар санынче киирерин оралдажып турар дээн ышкаш буруудадыышкыннар аан. Ийи чыл мурнунда ставропольщинаның чаагай черинде чаагайжыттынган тускай бажыңнарны Ооржакка болгаш Мельниковка тудуп турар деп меге чугаа чон аразынга тараан турган болза, ам боттарынга болгаш өг-бүлезинге квартираларны Москвада садып алган дугайында дамчыыр чугаа чоруп турар. Бирги таварылгада ышкаш, ындыг утказыг медээ көңгүс меге чүве-дир ийин. Ынчалза-даа ол бодунуң херээн бүдүрүп шыдаан.

Ол дамчыыр чугаа Москвага чедери билек, а ооң соонда «Эне-Сайга» хыналда чорудары-биле янзы-бүрү кижилер кээп эгелээн, компанияның удуртукчузу (фамилиязын адавас мен, чүге дизе номчукчуларның хөй кезиинге ол чүнү-даа чугаалавас, хүндүткелдиг езузу-биле хей-ле ону дүвүреткениниң херээ чүү боор) бүзүрел чок чорукту бодунга эскерип көрген топтуг бүгү-ле кижилер канчаар кылыр ийик, ол база-ла чогум-на ынчалдыр кылган. Ол аңаа-ла үнүп чоруй барган. «Эне-Сай» хамаарылга чок туруп калган. Республиканың орулгаларының база бир кедилиг дөзевчелели политиктиг уткалыг чылдагааннарның уржуундан берге байдалга таваржы берген, ол кара чаңгыс сорулга-биле тывылган — келир чылдың соңгулдаларынга кол кордакчының адын баксырадыр дээш аан.

«Кубань» болгаш «Эне-Сай» кады ажылдажылга бүдүрүлгелери-биле таварылгаларда оппозиция соңгукчуларның кол кезиниң экономиканы эки билбезин ажыглап алгаш, арын-нүүр чогу-биле политиктиг капиталды чедип алыр деп оралдашканы ол. Билдингир-ле чүвени билир кижиге тайылбырлааш-даа канчаар: амгы үеде республиканың экономиказынче инвестициялар шоолуг-ла киирттинмейн турар. Ол дээрге амыдыралда бар боттуг чүүл-дүр, харалаан, ол оюп эртинмес. Ол боттуг чүүл барымдаалыг шиитпирни айтып келген —хереңгилерниң кезиин оларны сайгарганындан шалыпкын орулга кирер төлевилелдерже салыр херек, олар республиканың бодунуң инвестицияларының үндезини боор, бодунуң-на экономиказынче кирер болгай. А Тывага, база катап харалаан дээйн, шалыпкын кирген орулгага ынанган ажыы чок. Бо байдалдан үнериниң эки аргазы чаңгыс —капиталды Саян артынга шыгжап ажыглаары. Хостуг акша-хереңгилерни салырының аргазын капитализмниң акулалары үе-дүптен бээр практикалап келген. Америк «макдональдычылар» Россияда база чечектелип эгелээн. Японнар сөөлгү чартык чүс чылда Нью-Йорктуң шимчевес хереңгизиниң чартыын, делегейниң бүгү булуңнарында бүдүрүлгелерни, ооң иштинде чечектелип турар Англияда автозаводтарны садып ап четтигипкеннер. Ынчалзажок олар бай-шыыраандан ындыг янзылыг хөделип турар болза, бистиң ынчаарын түреңги чоруувус, республика экономиказының кошкаа албадап турар. Ам дээрезинде бис субвенцияларны чүгле чип, экизи-ле дээр болза, тодаргай эвес хуусаада оларны шимчетпейн, шыгжап турар бис. Оппозиция «Кубань» болгаш «Эне-Сай» дугайында чугааны, шынап-ла, чонга эки болзун дээш эгелеп алган болза, республиканың эрге-ажыктары дээш ол телевилелдерни ара каапайн, а оларга үндезилээш, республикага акша ажылдап алырының комплекстиг программазын калбартырын Президентиден болгаш Чазактан негээр турган ийик.

Ю. ТАС-ООЛ.

Хүннүң чугула айтырыы

КЫШТЫ КАНЧАП АЖАР БИС?

Негелдени чидии-биле тургузуп тур

«Каа-Хем» хөмүр-даш разрезиниң Чадаана участогунуң дагжылары бо чылдың август 14-тен эгелеп ажыл соксадыышкыны кылган. Элээн каш кижи кежигүннерлиг тускай комитет ону организастап тургускан. Олар дагжылар ортузунга хуралды кылгаш, ындыг ажыл соксадыр шиитпирни хүлээп алганнар. Ооң кол чылдагааны чүден болганыл? Аңаа хамаарыштыр ук участоктуң начальниги Валерий Фадеевич Канзычаковтуң тайылбыры бо:

— Участокта ниитизи-биле 126 ажылчын бар, кижи бүрүзү боттарының ажылчын туруштарын эки билирлер. Оон ыңай хөмүр-даш казар, тывар техниктиг херекселдер-биле хандырылга ындыг-ла хоомай эвес. Ийе, үрелиишкиннер бар, ону дарый тып, удур септеп ап турарлар. Артык кезектер дилеп тыварынга бергедээшкиннерге бо-ла таваржыр-дыр бис. Акша-төгериктиң үнези хүн бүрү кудулап, ооң үнер-үнмес үнээргели ажылга аажок шаптыктыг-дыр. Ындыг-даа болза бистиң дагжыларывыс шыдаар шаа-биле ажылдап турар улус чүве, оларны ындыг-мындыг деп чемелээр сеткилим чок. Амгы үеде ажыл эртенгиниң сес шактан кежээкиниң сес шакка чедир уламчылаар апарган. Моон мурнунда үелерде элээн каш ээлчеглерни тургускаш, дүн-хүн чок ажылдап турдувус. Амыдырал нарыыдап, бергедээнинден ажылдаар шактар ам оранчок кызырылган чүве.

Ажыл соксадыышкынының кол чылдагаанын каксы тайылбырлаарга мындыг ийин. Бистиң ажылчыннарывыс март айдан эгелеп шалың төлевири албааннар. Ажылывыс аажок кадыг болгаш берге дээрзи кымга-даа тайылбыр чокка эки билдингир боор. «Ажыл чокта түрээр, акша чокта аштаар» дээр болгай. Ол, шынап-ла, чөрчүр арга чок чөптүг чорду. Ажылчыннарывыс хөй кезии хөй ажы-төлдүг боор турар чүве. Өг-бүлелерниң хереэжен ээлериниң колдуу ажыл чоктар. Ол-бо, аар-саар ажылдаага тургаш, олар бир дугаарында кызырылдаларга таварышкылаан. Та чүү деп ниитилелде чурттап турар улус бис ыйнаан? Хүн келген тудум амыдырал нарыыдап, баксырап бар-ла чыдар апарган үе-дир бо.

Чажыргаш канчаар, ажы-төлүвүс, алган кадайывыс, ал-боттарывыс акша-төгериктиң чогундан аштап, түреп эгеледивис. Шынап-ла, хамчык аш—кижи чуду келгени ол бе? Маңаа кымнар буруулугул? РФ-тиң, ТР-ниң Президентилериниң доктаал-шиитпирлери аът өдээ кевирбестээн, удаа-дараа үнүп-ле турар. Оларның херек кырында күүсеттингени кончуг эвээш болгай. Ынчангаш албаты чон ындыг «чаагай» чарлыктардан хөңнү калып, шылап-човап, түрей-даа бердилер ышкажыл.

Бистерге, дагжыларга, хүнү-биле акша биле аъш-чем дарый херек. Моон мурнунда ажылдап турган столоваявыс акша чоктуң хараазындан ажылдавайн хагдынып калды. Оон ыңай өөренир назылыг уругларывыс шуптузу-ла школаже барып шыдавастар, кедер идик-хеви чок, ону садар дээрге акша база чок. Хлеб садып чиир чүве безин чок улус-тур бис. Үстүкүлер бистерни дузалап ажыл-агыйын чүге тургузуп албаан силер дээн чергелиг шаштырыглыг айтырыг салза хөңнү. Ону дораан тургузуп алыр балдыр-шинек бисте чок. Тургузуп-даа алырга, оон дораан продукция алдынмас болгай, үш-дөрт чылды манаар апаар. Аңаа чедир чүнү чиирил, чүнү кедер бис? Ажыы-биле чугаалаарга, бо хүнден эгелээш хырнывыстан аштап, эктивистен элеп эгелей бердивис.

Бистерни, дагжыларны, акша-биле хандырбас болза, хөмүр-даш казар, чүдүрер ажылдарны кылбас бис. Ажыл соксадыышкынын ам-даа уламчылаар бис. Тываның барыын талакы кожууннары хөмүр-дашты «Каа-Хем» разрезинден садып, сөөртүп алзыннар. Ол сөөрткен хөмүрнүң орук шүүделиниң өртээ аар болгаш аарышкылыг-ла болдур ийин. Чүгле «балдыры» дынзыглап шыдаар, а кошкактар олче семеп кордаан ажыы чок, оларны кыштың соогу кээргээр эвес, та канчаарлар ыйнаан. Биске дарый акша, аъш-чем херек! Курлавырда казып белеткээн хөмүрүвүс бар, акша чок болза ону чүдүрбес бис. Ам куруг улус канчап ажылдаар бис? Бир барымдаалыг чижекти маңаа киирери черле артык эвес боор. Чадаана хоорайның чурттакчызы, төрелдери чок бир орус хамаатцы кижи каш ай иштинде пенсия албайн келгенинден, аштап дора өлген болгай. Үстүкү чергениң даргаларынга ону дыңнадып, кичээндирип тур мен.

Участок начальниги В. Ф. Канзычаковтуң негелдези чөрчүр арга чок чөптүг ышкажыл. Кыш кырлаң артында эвес, ооң тыныжы коданда кирип келген болгай. Барыын талакы кожууннуң чону келир кышты канчап ажар улус боор бис? Чадаана участогунуң дагжыларын акша-биле дарый хандырбас болза, кыштың чыккылама соогу амытынывыста кыжанып келгени ол ышкажыл.

Карыма ТҮЛҮШ.

«АЯННЫҢ» БИРГИ УДУРТУКЧУЗУ

Тывада «Аян» ансамбльди билбес кижи чок дизе хөөредиг болбас. Чүге дизе бо ансамбль Сочиге лауреат ат чедип алгаш, бүгү Тываны кезип, чонга боттарының солун концерттиг программазын көргүзүп келген. Ынчалза-даа ансамбль кажан тургустунганыл, кым ону удуртуп, башкарып турганыл деп чүвени чамдык улус билбес чадавас.

1980 чылдың 10 айда бир дугаар профессионал мергежилдиг хөгжүм ансамбли тургустунган. Ооң үндезилекчилериниң бирээзи, баштайгы удуртукчузу—Владимир Алексеевич Табуев. Ансамбльдиң бирги уран чүүл удуртукчузунуң 50 харлаанын «аянчылар» филармонияның концерт залынга демдеглеп эрттирген. Ук концертке ансамбльдиң баштайгы эгелекчилери Россияның алдарлыг артизи Демир-оол Кежиктиг, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Надежда Шойгу, Михаил Айыжы, Галина Сүрүң, Ирина Айыжы, Олег Сарыглар, Сергей Ондар, Мерген Чанхоо, Шолбан Салчак, Арбай-оол Хертек база амгы «Аян 92» шоу-бөлүк филармонияның өске-даа артистери болгаш «Пограничник» эстрада ансамбли киришкеннер.

В. А. Табуев бичиизинден музыкага салымныг болгаш 16 харлыг тургаш-ла, бодунуң үезиниң ырларын сцена кырынга кончуг чараш, аянныг кылдыр ырлап эгелээн. Музыка херекселдериниң шуптузунга ойнаар база спортчу кижи деп чүвени концерт үезинде чон билип алганнар.

Тываның база бир талантылыг оглу В. А. Табуевке ТР-ниң культура, кино болгаш туризм яамызындан Кызылдың уругларының театр студиязының кол режиссеру А. Л. Чадамба хүндүлел бижикти болгаш өртектиг белекти тывыскан. Оон аңгыда, Владимир Табуевтиң өөренип чораан школазының директору Л. С. Новикова болгаш өскелер-даа байыр чедирип чүве чугаалаан.

(Бистиң корр.)

ХЕЙ ЧЕРГЕ 4 АЪТТЫ ТӨЛЭЭН

Суурда-даа, кыштаанда-даа бажыңы чок

Шаг-үе нарыыдаан, акша-шалың үнместээн бо берге үеде быжыг тура-соруун чидирбейн, каш ай хамаанчок, чыл-чылы-биле шалың албайн ажылдап чоруур чонувус малчыннар-ла болгай. Оларның үш-дөрт чыл азырап өстүргени инек-молдургазын соккаш, рынокка кээп дужаарга, өртээ мырыңай чер албас, чаңгыс уруунга кышкы идик садып бээринге безин мөлдүк-калдык четсе чедер, четпезе четпес дээрзи билдингир болгай.

Херектиң ужуру ында-даа эвес, малчын кижиге өстүрген малы харамнанчыг, хараадаанчыг болбастың аргазы чок. Бистиң редакцияга Өвүр кожууннуң «Кызыл Тук» совхозтуң малчыны Моңге Седенович Иргиттиң келгеш, чугаалап орган хомудалы чогум-на мал дугайында болду.

Малчын боду 1958 чылдан эгелеп малчыннааш, бо хүннерге чедир ол ажылын кагбаан, өөнүң ишти-биле эрткен кыжын төрүүр донен хой кадарып кыштаан. 100 хойдан 75 хураган алыр керээ чаргаш, херек кырында 100-тен 83 хураганны доруктуруп өстүргеш, совхоз деңнели-биле бирги черже үнген. Ажы-төлү эндерик — он кижи, уругларының улуглары оглуг-баштыг.

Ооң хомудалының кол утказы 1980 чылдан бээр кандыг-даа үндезин чок черге 4 аътты болгаш өске-даа мал-маганны ажылдаан шалыңы-биле төлээни болду. 1984 чылда кызыгаар албанының ажылдакчыларынга 3 саап ижип олурган инектерин алыскаш, оозун сүржүп чадашкан. Чүл дээрге, кызыгаар албаны аңаа молдургалар кадартып каан, керээ-дугуржулга езугаар айда 30 рубль төлеп бээр болгаш, оозун ийи чыл ажыг үеде чаңгыс-даа төлевээнин хараадал-биле малчын илеретти. Шупту хой, өшкү катай-хаара 30 ажыг баш мал чүве-дир. Мал-маганын кызыгаар чери ап турза-турза, сөөлгү арткан 4 молдургазын малчынның инектери-биле катай-хаара оорлап аппарган. Ооң орну кылдыр 3 инээн алганы ол. Ол инектерин чаргылдажып сүржүп келирге, күрүнеге 419 рубль төлээш инектерин алыр кылдыр суд шиитпир үндүрген, акшазын шагда-ла төлепкен, а инектерин ол-бо чылдырза-чылдырза мынчага дээр чок.

1985 чылда Саглыга ийи каът ясли-сад тудуун ооң чурттап орган бажыңының орнунга тудар дээш, бажыңын бузуп каапкан. Совхоз директору бажың бээр боор аазааш, мынчага дээр чок. Суурда-даа, кыштаанда-даа бажыңы чок, школачы ажы-төлү угбалары, акыларының бажыңнарында туруп алгаш өөренип турар. Кыштаанда бызаа кажаазы ышкаш казанак тудуп алган, кышты аңаа аргастанып эртип турар малчын болду. Бажың айтырыы дээш чаңгыс эвес, хой катап билдириишкин киирген, ол хиреде түңнел чок, ам арта көвей улус түреңчиг байдалда келген улус болду.

Үндезин чок черге 4 аъттыы кайын төледи бээр дээш сонуурган айтырарымга, шуптузун тайылбырлап чугаалап орду. «Дыл билбес кижиге аай-дедир мону сүржүрү берге-дир» — деп, малчын хараадап олурду.

Сезен чылдан бээр ам 16 чыл эрткен-дир. «Малчыннарга социал чиигелделерни көргүзер» дижип турар бис, херек кырында байдал мындыг-дыр. Бодүүн малчынның амыдыралынче кичээнгейни угландырып, совхоз дирекциязы ооң негелде-хомудалдарын, дилег билдириишкиннерин дарый харыылап, хандырып бээр болза эки-дир ийин.

Каң-оол САТ.

ИДЕГЕП ТУР БИС

КИК БОКСИНГ

Кик-боксингиге «Россияның сылдыстары» дээр маргылдаа (Россия чергелиг) Татарстанның Альметьевск хоорайда эртип турар. Тываның төлээлери Сергей Куулар, Оолак Сат, Мерген Монгуш, Ромеш Ондар база тренер Семен Монгуш чондан акша чегдинип алгаш, боттарының күсели-биле маргылдаада киржип барган. Бо маргылдааның тиилекчилери ооң дараазында болур Европа чемпионадынга киржир, олардан хөйнү манап боор бис.

ЧА АДАРЫ

Ча адарынга тренер Галина Тонтоева (Кызыл) чоокта Чита хоорайга эрткен Россияның кубогу дээш сөөлгү чаданың улуг маргылдаазынга тиилээн. Аңаа байыр чедирген хана солунун ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт комитединге үндүрген.

БЕЛЕТКЕЛДИ ДООСКАН

Кик боксингиге Россияның чемпиону Аяс Соян (Тыва Республика) бо чылдың октябрь 9-т Мурнуу Кореяның Сеул хоорайга эртер делегей чемпионадынга киржири-биле белеткелди доосказ.

ЭРГИМ ЧОНУВУС! Россияның чемпиоун Сеулче чорудар акшаны күрүнеден хандырып шыдаваан. Ынчангаш Аяс Соян база-ла деткикчилериниң дузазы-биле ынаар аъттаныптарын бодап турар. Бо хүннерде ынаар баар акша эвээш чыылган. дузалаар күзелдиг кижилер ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт комитединге («Херел» спорт залы турар бажыңда) кээп эвээш-биче даа бол дузалаарынче кыйгырып, идегеп тур бис.

Чурттакчы чоннуң кадыкшылын камгалаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Дээди Хурал 1996 чылдың июнь 27-де хүлээп алган.

I ЭГЕ. Ниити чүүлдер

1 чүүл. Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң кадыын камгалаарының эрге-хоойлу таарыштырылгазы

Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң кадыын камгалаарының эрге-хоойлу таарыштырылгазын Тыва Республика база Россия Федерациязының Конституциялары-биле, Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының хоойлулары-биле, а ол ышкаш эрге-чагырганың федералдыг, республика органнарының, тус черниң бот-башкарылга органнарының хүлээп алганы өске-даа нормативтиг актылары-биле болгаш бо Хоойлу-биле боттандырар.

2 чүүл. Хоойлуну ажыглаар адырлары

Бо Хоойлуну Тыва Республиканың девискээринге хамаатыларның кадыын камгалаар адырларга хамаатыларның, эрге-чагырга органнарының, организацияларның, оон иштинде кадык камгалалының күрүне, муниципалитет база хуу системазының, медицинаның камгаладылга системазының субъектилериниң хамаарылгазын таарып турар.

3 чүүл. Кол-кол билиишкиннер

Бо Хоойлунуң иштинде дараазында кол-кол билиишкиннерни болгаш оларның тодарадылгаларын ажыглап турар:

1. Хамаатыларның кадыын камгалаары — кижи бүрүзүнүң күш-шыдал база психиктиг кадыкшылын хевээр арттырарынче болгаш быжыглаарынче, үр чылдарда оон идепкейлиг амыдыралын деткииринче, кадыын чидирген таварылгада, аңаа медицина болгаш эм-биле дуза чедиреринче угланган политиктиг, экономиктиг, эрге-хоойлу, социал, эртем, медицина, санитар-гигиена болгаш эпидемияга удур шинчилиг хемчеглерниң каттыжыышканы.

2. Чурттакчы чонга медицина болгаш эм-таң дузазын чедирер талазы-биле күрүнениң девискээр магадылалы — чурттакчы чонга бюджеттиң болгаш ыяап-ла албан медицина камгаладылгазының акша-хөреңгилериниң күсели-биле чедирип турары медицина дузазынга база эм-таң хандырылгазының шынарынга республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының доктааткаңы хемчээл болгаш негелделер.

3. Эм-биле хандырылга — материалдыг, организастыг болгаш структура-хүлээлге чепсектериниң, хемчеглериниң каттыжыышкыны бооп турар болгаш хамаатыларның эм аймаанга база медицинага херектиг кылыгларга хөй-ниити негелдезин магадылалдыг, узук-соксаал чок, ой-шаанда болгаш шынарлыг хандырарынче угланган, чурттакчы чоннуң кадык камгалалының системазының тудуш кезээ.

4. Чурттакчы чоннуң санитар-эпидемиология талазы-биле менди-чаагай чоруу — кижиниң организминге улустуң чурттап турар хүрээлелиниң факторларының айыылдыг болгаш хоралыг салдары чок бооп турар болгаш кижиниң амыдырал-чорудулгазынга таарымчалыг байдалдар бар хөй-ниити кадыкшылының база улустуң чурттап турар хүрээлелиниң байдалы.

5. Медицина дузазы — кемдээшкиннерден, өртеңнерден, аарыгларның болгаш хоочураан аарыгларның кедерээнинден, божуурунуң озал-ондактыг таварылгаларындан, аарыг кижиниң амызынга айыылдыг байдалдардан кижини эмнээринче база оон качыгдаашкының чиигедиринче угланган практиктиг ажыл-чорудулга.

6. Кадыкшылга-профилактиктиг дуза — сорулгазы — улустуң кадыкшылын быжыглаар болгаш камгалаар, чурттаалгазын узадыр, кижиниң аарыгларын база бар хоочураан аарыгларының кедерээнин баш бурунгаар болдурбазы бооп турар ажыл-чорудулга.

7. Медицина ачы-дузазы — аарыг улуска медицина дузазын чедирери эргежок чугула апарганда, шуут-ла шинчип көөрү, сүмелер бээри, кезиишкиннер, манипуляциялар, процедуралар, шинчилелдер кылыры, хынап көөрү, хайгаарааары болгаш ажаап азыраары.

8. Кадыкшылга ачы-дузалары — аарыг улусту шуут шинчип көөрү, сүмелер бээри, шинчилээри, хайгаарааары болгаш ажаап азыраары, кадыкшылга-профилактиктиг дуза чедирер ужурлуг апарган эмнелге-диагностика процедураларын күүседири.

9. Кадык камгалалының сервис ачы-дузалары — медицина албан черлеринге (аалчылар бажыңының ачы-дузазы) чурттаары, аъш-чем-биле хандырылга «медицина ачы-дузазы» дээн билиишкинге хамаарышпас өске-даа ачы-дузалар.

10. Медицина дузазының шынары — медицина технологияларын болгаш оларның күүселдезиниң түңнелдерин көргүзүп турар шынарларның (демдектерниң) каттыжылгазы.

11. Медицина дузазының шынарының деңнели — медицина дузазын чедирериниң херек кырында күүсеткен технологиязының болгаш оон түңнелдериниң медицина ачы-дузаларын көргүзүп турарларның эптиг аргалыын, дүүшкек дөмейлешкээн, эртем болгаш материал-техниктиг күчүзүн, а ол ышкаш экономиктиг нормативтерин езугаар эталон негелделерге дүгжүп тааржырының хемчээли.

12. Медицина-экономиктиг стандарттар — диагностика, эмнелге база профилактика процедураларын доктаадып турар медицина технологияларының чаңгыс аайжыткан эталоннары, а ол ышкаш дуза чедирериниң нарыының чадазын болгаш экономиктиг нормативтерни ажыглап тургаш, тодаргай аарыгларны, кемдээшкиннерни, эмнээниниң база профилактиказының түңнелдеринге негелделер болур.

13. Медицина камгаладылгазы — кадыкшыл камгалалынга чурттакчы чоннуң эрге-ажыктарын камгалаарының хевири. Медицина камгаладылгазының сорулгазы — страхование таварылгазы туруп келгенде, мөөңнеттинген акша-хөреңгилерниң күсели-биле медицина дузазын алырын магадылаары болгаш медицинаның ыяап-ла албан камгаладылгазының база программазынга дүүштүр профилактиктиг хемчеглерни акшаландырары болур.

Медицина камгаладылгазын ийи янзы ыяап-ла албан база эки тура хевир-биле боттандырар.

14. Медицинаның ыяап-ла албан камгаладылгазы — медицинаның ыяап-ла албан камгаладылгазының чогуур программаларының хемчээли болгаш негелделери-биле медицинаның ыяап-ла албан камгаладылгазының акша-хөреңгилери-биле бээр медицина болгаш эм дузазын алырынга Тыва Республиканың, Россия Федерациязының бүгү-ле хамаатыларынга деӊ аргаларны хандырып турар, күрүнениң социал камгаладылгазының бир кезээ болур.

15. Медицинаның эки тура камгаладылгазы — медицина дузазын күрүне магадылалындан ажыр алырының хемчээлин болгаш негелделерин, камгаладылга дадывырының хемчээлин камгаладылга керээзи-биле тодарадыр, медицина камгаладылгазының хевири болур.

16. Медицинаның ыяап-ла албан камгаладылгазының бааза программазы медицинаның ыяап-ла албан камгаладылгазының акша-хөреңгилериниң күсели-биле Россия Федерациязының хамаатыларының медицина дузазын алырының хемчээлин болгаш негелделерин тодарадыры болур.

17. Медицинаның ыяап-ла албан камгаладылгазының республика программазы — республиканың чурттакчы чонунга медицинаның ыяап-ла албан камгаладылгазының акша-хөреңгилериниң күсели-биле медицина база эм дузазын бээриниң магадылаан хемчээли болгаш негелделери болур.

18. Лицензия бээри — медицина, фармацевтика азы кадыкшылга албан черинге күрүне чөпшээрелин бээри, ажыл-чорудулганың база ачы-дузаның тодаргай хевирлерин оларның боттандырары болур.

19. Медицина албан чериниң аккредитациязы — доктааттынган профессионал стандарттар-биле оларның дүүшкенин тодарадыры болур.

4 чүүл. Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң кадыын камгалаарының принциптери

Чурттакчы чоннуң кадыын камгалаарының кол-кол принциптери болза:

1. Кадык камгалалының талазы-биле кижиниң база хамаатының конституцчу эргелерин сагыыры база ол эргелер-биле холбашкан күрүне магадылалдарын хандырары.

2. Профилактиктиг хемчеглерни болгаш хамаатыларның кадыын камгалаарының талазы-биле чурттакчы чоннуң санитар-эпидемиологтуг менди-чаагай чоруун колдадыры.

3. Медицина, эм база медицина-социал дузаның чедингир болуру.

4. Кадыын чидирген таварылгаларда хамаатыларның социал камгалалы.

5. Иелерниң болгаш бичии уругларның кадыын камгалаарынга артык эргелиг болуру.

6. Кадык камгалалының талазы-биле хамаатыларның эргелерин хандырары дээш күрүне эрге-чагыргазының база эргелел органнарының болгаш өнчүнүң хевирлеринден хамаарылга чокка, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң база организацияларның, албан-дужаалдыг улустуң харысалгазы бооп турар.

5 чүүл. Кадык камгалалының талазы-биле хамаатыларның эргелери

Республиканың хамаатылары:

а) кадык болур болгаш күш-ажылга, өөредилгеге, хүн бүрү амыдыралга база дыштанылгага айыыл чок байдалдарлыг болур;

б) күш-культура болгаш спортка киржир;

в) медицина база фармацевтика албан черлеринге шынарлыг медицина болгаш эм дузазын алыр;

г) шынары бадылаан медицина-экономиктиг стандарттар-биле дүгжүп турар медицина, кадыкшылга болгаш эм дузазын чурттакчы чонга чедирер талазы-биле күрүне магадылалдары-биле дүүштүр медицинаның ыяап-ла албан камгаладылгазының, республиканың болгаш тус чер бюджеттериниң акша-хөреңгилериниң күсели-биле акшаландырар медицина, кадыкшылга база эм дузазын алыр;

д) медицинаның эки тура камгаладылгазының болгаш акшаландырыышкынның өске-даа кирер дөстериниң күсели-биле чурттакчы чонга медицина база эм дузазын бээр талазы-биле күрүне магадылалдарындан ажыр медицина, кадыкшыл база эм дузазын алыр;

е) медицина база эм дузазын кайы-даа үеде кайы-даа байдалдарда далаш алыр;

ж) медицина, кадыкшылга болгаш эм дузазын күрүне магадылалының республика программазының хемчээли-биле ап тургаш, күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле доктааттынган негелделер-биле эмчини, медицина албан черин, медицинаның камгаладылга организациязын шилип алыр, а база эм дузазын — керээ негелделери-биле айыткан программадан ажыр алыр;

з) ону эмнеп турар улустуң езулуг профессионал эрге-байдалын, а ол ышкаш ол дээш кайы эмчи шуут дорт харысалгалыг болурун билир ужурлуг. Аарыг кижиниң клиниктиг өөредилге программаларынга азы эртем-шинчилелдерге сан-медээ чыырынга киржири чүгле оон чөпшээрели-биле бооп болур;

и) медицина болгаш кадыкшылга ачы-дузаларының, сертификацияның болгаш лицензиялааның дугайында медээлерни айтып тургаш, оларның шынарының база айыыл чок чоруунуң, ачы-дуза чедирикчилериниң дугайында, медицина камгаладылгазының негелделериниң дугайында, пациентиниң эргелериниң болгаш хүлээлгелериниң дугайында эргежок чугула болгаш шын медээни алыр;

к) оларны эмнээри дээш харысалгалыг эмчи бодунуң эрге-билиинге дүүштүр кадыының байдалынга, диагнозунга эмнээриниң бар бооп турар элээн кап хевирлериниң бооп болгу дег аргаларынга, ол дузаны чедирер чериниң болгаш ону алырының (төлевирин кииириштир) дугайында долу медээни бүрүн база шын бээринге эргелиг. Ол медээни аарыг кижи билип алыры белен болур ужурлуг. Бир эвес ол хоржок болза, медээни аарыг кижиниң томуйлааны бүзүреттирген кижизинге чедирген турар ужурлуг;

л) оларны эмнээринге хамаарышкан шиитпирге киржир. Ынчаарга аарыг улуска болгу дег кандыг-даа ондак азы шыңгыы доора аарыглар, оон иштинде эмнээшкин үезинде аарышкылыг эскериишкиннер дугайында, чедиишкинге бүзүрелдер дугайында, кадык апаарынга туруп келир айтырыглар дугайында медээни кииириштир саналдап турары бүгү-ле техниктиг чурумнарның дугайында чугаалап бээр ужурлуг;

м) кадык камгалал талазы-биле оларның эрге-ажыктарын эрге-чагырга органнары, медицинаның ыяап-ла камгаладылга системазы, хөй-ниити организациялары камгалаан турарынга;

н) дуза чедиргениниң куду шынарының, а ол ышкаш медицина база эм дузазын чедиргениниң байдалдарының уржуундан кадыкшылга хора чедирген таварылгаларда каражаны эгиттирип алыр;

о) медицинаның база эмниң чедирген дузазының шынарын хамаарышпас экспертиза кылдыртыр;

п) күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле дугурушкааны езугаар эмнедип турар кижиниң дугайында, шинчип көргениниң түңнелинде база эмнедип турар үезинде алган медээлерге хамаарыштыр чажыттарны медицина персоналы сагаан турарынга;

р) бодунуң күзели-биле болгаш бодунуң күсели-биле кайы-даа специалиске барып сүмележир;

с) бир эвес күштүг бооп турар хоойлуда оон өске чүүл көрдүнмээн болза, эмнээшкинден ойталаар эргелиг. Бир эвес аарыг кижиниң азы оон төлээлеткени кижиниң талазындан эмнээшкинни соксадыры медико-экономиктиг стандарттар-биле дүүштүр аңаа эргежок чугула дуза чедиреринге салдарлыг боор болза, аарыг кижи-биле чугааны болур-чогууру-биле бижип демдеглээн болур ужурлуг;

т) эмнелгеден үндүр бижээниниң соонда, ону оон ыңай эмнээринге хамаарыштыр эмнеп турар эмчиниң азы ону солуп турар кижиниң медээзин алыр;

у) эмнелгеге алганы медицина болгаш сервис ачы-дузазы дээш ниити санаашкын дугайында тодаргай медээни негээр база алыр эргелиг.

6 чүүл. Кадык камгалалының талазы-биле хамаатыларның хүлээлгелери

Республиканың хамаатылары:

а) бодунуң кадыынче сагыш салыр;

б) эмнеп турар эмчиниң айтыышкыннарын күүседир;

в) өске хамаатыларның кадыкшылынга хора чедирер хөделиишкиннер кылбас;

г) эмнеп турар эмчизинге бодунуң хомудалдарының, мурнуку аарыгларының, эмнелгеге чыдып эмнеткениниң, эрттирген эмнедилгезиниң болгаш бодунуң кадыкшылынга хамааржыр өске-даа айтырыглар дугайында чугаалап бээр, эмнедип турар үезинде кадыының байдалынга кандыг-бир өскерилгелер дугайында дыңнадыр;

д) эмчиниң сүмелээни эмнээшкинниң планын сагыыр; олар янзы-бүрү эмнээшкиннерни кылып азы эмчиниң даалгаларын күүседип турда, сестраларның болгаш медицинаның өске-даа персоналының негелделерин, а ол ышкаш албан чериниң удуртукчуларының бадылааны медицина албан чериниң дүрүмнериниң база хүн чурумунуң негелделерин күүседир;

е) эмнедип турар кижиниң буруузу-биле нарыыдаашкыннар туруп келгенде, немелде чарыгдалдарны суд органнарының шиитпири-биле бодунуң күсели-биле төлээр;

ж) өске аарыг улустуң база эмнелгениң ажылдакчыларының эргелерин сагыыр, өске улустуң болгаш медицина албан чериниң эт-хөреңгизинге камныг болур хүлээлгелиг.

7 чүүл. Чурттакчы чоннуң кадык камгалалының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга болгаш тус чериниң бот-башкарылга органнарының эрге-хүлээлгелери

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) бүрүн эрге-хүлээлгелеринге:

1) бодунуң бүрүн эргелеринге дүүштүр республиканың чурттакчы чонунуң кадыын камгалаарының системазының ажыл-чорудулгазын таарып турар хоойлужудулга болгаш өске-даа актыларны хүлээп алыры.

2) Чурттакчы чоннуң кадыын камгалаарының республика программазын бадылаары.

3) Чазактың кийирип келгени Тыва Республиканың чурттакчы чонунга медицина, кадыкшылга-профилактиктиг болгаш эм дузазын бээриниң күрүне магадылалының республика программазын бадылаары.

4) Чурттакчы чоннуң кадыын камгалаарының системазын акшаландырарының хемчээлин бадылаары болгаш үндүрүп берген саң-хөө акша-хөреңгилерин ажыглаарын контрольдаары.

5) Бюджетти, бюджеттиң күүселдезиниң дугайында отчетту, медицинаның ыяап-ла албан камгалалдының республика фондузун бадылаары.

6) Кадык камгалал системазының ажыл-чорудулгазын таарып турар хоойлужудулга болгаш өске-даа нормативтиг актыларның күүселдезин контрольдаары.

7) Чурттакчы чоннуң кадык камгалалының талазы-биле чурттар аразының кады ажылдажылгазы.

8) Чурттакчы чоннуң кадык камгалалының талазы-биле Россия Федерациязының база тус чериниң бот-башкарылгазының эргезинге хамаарышпас өске-даа айтырыглар хамааржыр.

Тыва Республиканың Чазааның эрге-хүлээлгелеринге:

1) Чурттакчы чоннуң кадык камгалалының талазы-биле күрүне политиказын чорудары.

2) Республиканың чурттакчы чонунуң кадык камгалал системазын тургузарының принциптерин доктаадыры.

3) Республиканың чурттакчы чонунуң кадыын камгалаарын боттандырар организастыг структураларны тургузары.

4) Федералдыг хоойлужудулга, нормативтиг актыларның, стандарттарның, оон иштинде медицина, кадыкшылга-профилактика, реабилитация болгаш эм-биле дузалаарының шынарынга негелделерни доктаадыр стандарттарның күүселдезин хандырар.

5) Республиканың чурттакчы чонунуң кадыын камгалаарының системазының ажыл-чорудулгазын чурумчудуп турар хоойлужудулга болгаш нормативтиг өске-даа актыларның төлевилелдерин чогаадып кылыры, хамаатыларның кадык камгалалының талазы-биле хоойлужудулганы эгелеп саналдаары.

6) Чурттакчы чоннуң кадык камгалалының республика программазын ажылдап кылыры.

7) Республиканың чурттакчы чонунуң кадыын камгалаар талазы-биле күрүне магадылалының республика программазының төлевилелин Дээди Хуралга кийирери.

8) Медицинаның ыяап-ла албан камгаладыының республика программазын хүлээп алыры.

9) Республика бюджедин тургузуп турда, чурттакчы чоннуң кадык камгалалынга чарыгдалдарның үлүүн тодарадыры; кадык камгалал системазын акшаландырарының болгаш саң-хөө нормативтериниң негелделерин тодарадыры; республиканың медицина албан черлерин акшаландырары, хамаатыларның медицина камгаладылгазының талазы-биле хемчеглерни боттандырары, медицина дузазын көргүзери, эм-биле хандырылгазынга чурттакчы чоннуң чамдык бөлүктеринге немелде чиигелделерни доктаадыры.

10) Күрүне эрге-чагырга органнарының, ажыл кылып турар субъектилерниң ажыл-чорудулгазын, кадык камгалалының күрүне болгаш муниципалитет системазының ажыл-чорудулгазын харылзаштырып, чурттакчы чоннуң кадык камгалалының талазы-биле кадык камгалалының хуу системазы-биле кады хөделип ажылдаары.

11) Чурттакчы чоннуң алыс чурттааны хүрээлелин болгаш амыдыралының чаңчыл болган овур-хевирлерин камгалаары.

12) Бойдус ажыглалы, долгандыр бойдус хүрээлелин камгалаары, экологтуг айыыл чок чорукту хандырары.

13) Чурттакчы чоннуң санитар-эпидемиологтуг менди-чаагай чоруун база хамаарышкан девискээринге күрүне-санаторий - эпидемиологтуг хайгааралды боттандырарынга негелделерни хандырары; хамаатыларның кадыкшылынга чогумчалыг эвес салдар чедирип турар факторларны илередири, оларның дугайында чурттакчы чонга чарлап дыңнадыры болгаш оларны чайладыр талазы-биле хемчеглерни ап чорудары, профилактиктиг, санитар-гигиена, эпидемияга удур база бойдус камгалалының хемчеглерин боттандырары.

14) Өг-бүлени, ие байдалды, ада байдалды болгаш чаш назынны камгалаары, чурттакчы чоннуң санитар-гигиена өөредилгези.

15) Онзагай байдалдарда улустуң амы-тынын алырынче база оларның кадыын камгалаарынче угланган хемчеглерни боттандырары.

16) Медицина ажыл-чорудулгазынга чөпшээрел бээри.

17) Кадрлар белеткээр болгаш чурттакчы чоннуң кадыын камгалаарынга эртем шинчилелдерин чорудар талазы-биле ажыл-чорудулганы организастаары болгаш холбаштырары.

18) Социал уктуг аарыгларның болгаш долгандыр турар улуска айыылдыг бооп турар аарыгларның тарап нептерээриниң дугайында чурттакчы чонга, оон иштинде массалыг информация чепсектерин дамчыштыр доктаамал чарлап дыңнадыры.

19) Чурттакчы чоннуң кадык камгалалының талазы-биле чурттар аразының кады ажылдажылгазы.

20) Чурттакчы чоннуң кадык камгалалының талазы-биле хоойлужудулга база нормативтиг өске-даа актыларның, программаларның күүселдези, стандарттарның база нормативтерниң сагылдазы дээш контроль.

21) Чурттакчы чоннуң кадык камгалалының дугайында хамаатыларның, эрге-чагырга органнарының кадык камгалал структураларының база өске-даа субъектилерни өй-шаанда болгаш долу медээлеп дыңнадырын хандырар чаңгыс аай информация политиказын чорудары.

22) Күштүг бооп турар хоойлужудулгага дүүштүр чоннуң кадык камгалалының талазы-биле ажыл-чорудулганы таарып турар нормативтиг документилерни болгаш стандарттарны хүлээп алыры.

23) Россия Федерациязының Хамааты Кодекизинге дүүштүр чурттакчы чоннуң кадык камгалалының талазы-биле ниити республика хүлээлгезин боттандырып турар кадык камгалалының, санитар-эпидемиология хайгааралының эргелел органнарын, албан черлерин болгаш ажыл-агый кылып турар өске-даа субъектилерни тургузары, оларның сорулгаларын болгаш эргелериниң кызыгаарын доктаадыры.

24) Кадык камгалал системазының эргелеп-башкарылга органнарын дамчыштыр кадык камгалалының күрүне системазының удуртулгазын боттандырары, а ол ышкаш Тыва Республиканың база Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле доктааткан Тыва Республиканың Чазааның эрге-хүлээлгелерин езугаар кадык камгалалының муниципалитет болгаш хуу системаларының, чурттакчы чоннуң кадык камгалалын боттандырып турар органнарның, бүдүрүлгелерниң болгаш ажыл-агый кылып турар өске-даа субъектилерниң ажыл-чорудулгазын каттыштырары, кады хөделдирери болгаш контрольдаары хамааржыр.

Тус чер бот-башкарылга органнарының эргезинге:

1) хамаатыларның кадыын камгалаар талазы-биле хоойлужудулга талазы-биле хоойлужудулганың сагылдазын контрольдаары;

2) кадык камгалалының талазы-биле кижиниң болгаш хамаатының эргелерин база хостуг чоруун камгалаары;

3) кадык камгалалының муниципалитет системазының эргелеп-башкарылга органнарын хевирлеп тургузары; кадык камгалалының муниципалитет системазының албан черлериниң четкизин хөгжүдери; оларның ажыл-чорудулгазының байдалын болгаш хемчээлин тодарадыры; кадык камгалалының хуу системазын хөгжүдеринге чогуур байдалдарны тургузары; баштайгы медико-санитар, медико-социал дузаның өске-даа хевирлерин организастаары, оон чедингир болурун хандырары, медицина дузазының шынарының стандарттарын сагыырын контрольдаары; хамаарышкан девискээринге хамаатыларны эм аймаа-биле болгаш медицина ужур-дузалыг кылыглар-биле хандырары;

4) кадык камгалалынга чарыгдалдар кезээнге бодунуң бюджедин хевирлеп тургузары;

5) хамаарышкан девискээринге чурттакчы чоннуң санитар-эпидемиологтуг менди-чаагай чоруун болгаш күрүнениң санитар-эпидемиологтуг хайгааралын боттандырарынга байдалдарны хандырары; хамаатыларның кадыкшылынга таарымча чок салдар чедирип турар факторларны тып илередири, оларның дугайында чурттакчы чонга медээлеп дыңнадыры база оларны чайладыр талазы-биле хемчеглерни чорудары, профилактиктиг, санитар-гигиеналыг, эпидемияга удур база бойдус камгалалының хемчеглерин боттандырары;

6) боттарының бүрүн эргелеринге дүүштүр кадык камгалалының күрүне база муниципалитет системаларының бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларының ажыл-чорудулгазын харылзаштырары база контрольдаары, боттарының бүрүн эргелеринге дүүштүр кадык камгалалының хуу системазынга чедирип турары медико-социал дузазының шынары дээш контроль;

7) хамаатыларның ыяап-ла албан медицина камгаладылгазының талазы-биле хемчеглерни боттандырары, оон иштинде ажылдавайн турар чурттакчы чоннуң ыяап-ла медицина камгаладылгазынга доктааттынган камгаладылга төлевирлерин кийирери;

8) Тыва Республиканың чөпшээрел бижик тыпсыр болгаш аккредитация талазы-биле республика комиссиязының даалгазы-биле бодунуң чагыргазында девискээринде медицина болгаш фармацевт ажыл-чорудулгазынга чөпшээрел бижик бээринге контрольду тургузары;

9) долгандыр турар бойдус хүрээлелин камгалаары болгаш экология талазы-биле айыыл чок чорукту хандырары, айыыл-халапты болгаш бойдустуң халавының уржуктарын узуткаарынга киржири;

10) инвалидтерни болгаш угаан-медерелдиң баксыраанындан кадыгдап чоруур улустуң реабилитациязын кылырынга албан черлерин тургузары болгаш ажыл-чорудулгазын хандырары, оларның өөредилгезин, профессионал эде белеткелин болгаш ажылга кииририн организастаары, чурттакчы чоннуң ындыг кезээнге тускай-кайжыттынган бүдүрүлгелерни, цехтерни болгаш бүдүрүлгени организастаарының өске-даа хевирлерин, а ол ышкаш эттинмес аарыг улуска тускай албан черлерин тургузары;

11) долгандыр турар улуска айыылдыг бооп турар социал уктуг аарыгларның нептереп тарааның дугайында чурттакчы чонга, оон иштинде массалыг информация чепсектерин дамчыштыр доктаамал чарлап дыңнадыры, чурттакчы чоннуң кадыын камгалаарының талазы-биле чаңгыс аай информастыг политиканы боттандырары;

12) өг-бүлени, ие байдалын, ада байдалын болгаш чаш назынны камгалаар талазы-биле хемчеглерни боттандырары хамааржыр.

8 чүүл. Тыва Республикада чурттакчы чоннуң кадык камгалал системазын эргелеп-башкарарының болгаш харылзаштырарының органы

1. Тыва Республикада чурттакчы чоннуң кадык камгалал системазын эргелеп-башкарарының болгаш харылзаштырарының органы болза Кадык камгалал, эм-таң болгаш техниктиг хандырылга яамызы болур, ол республиканың кадык камгалалының күрүне системазының удуртулгазын шуут дорт боттандырар, аңаа

— чурттакчы чонга медицина дузазын чедирериниң;

— фармацевтика хандырылгазының;

— чөпшээрел бижик бээриниң болгаш аккредитация системалары хамааржыр.

2. Кадык камгалал, эм-таң болгаш техниктиг хандырылга яамызы Тыва Республиканың Чазааның бүрүн эргелеринге дүүштүр Тыва Республика биле Россия Федерациязының күштүг бооп турар хоойлужудулгазы-биле доктааттынган:

— кадык камгалалының күрүне, муниципалитет база хуу системаларының;

— күрүнениң санэпидхайгаарал органнарының (сагындырыг хемчеглер болгаш республика бюджединиң, медицинаның ыяап-ла албан камгаладылгазының акша-хөреңгилериниң күсели-биле боттандырып турары кезээнге);

— медицинаның ыяап-ла албан болгаш социал камгаладылга фондуларының, медицинаның ыяап-ла албан камгаладылгазын кылып турар медицинаның камгаладылга организацияларының;

— медицина болгаш фармацевт ажылдакчыларын белеткеп база мергежилин бедидип турар албан черлериниң болгаш организацияларының;

— санаторий-курорт база реабилитация албан черлериниң системазының ажыл-чорудулгазын харылзаштырар.

3. Тыва Республиканың Кадык камгалал, эм-таң болгаш техниктиг хандырылга яамызы бойдус камгалалының болгаш кадык камгалалының системазында ажылдап турар хөй-ниити организациялары-биле (профессионал ассоциациялар-биле) демниг ажылдаар.

Кадык камгалалының талазы-биле ажыл-чорудулганы программа-тускай сорулгалыг принцип-биле организастаар.

4. Тыва Республиканың Кадык камгалал, эм-таң болгаш техниктиг хандырылга яамызы:

а) чурттакчы чоннуң кадыының байдалын өөренип көөр;

б) ону деткииринге болгаш экижидеринге эргежок чугула хемчеглерниң даңзызын тургузар база эргежок чугула таварылгаларда оларны эргелелдиң муниципалитет органнары-биле чөпшээрежип, дугуржур;

в) ажылдап кылган хемчеглерниң экономиктиг үнелелин кылыр;

г) Тыва Республиканың Чазаа биле Дээди Хуралының боттарының эрге-хүлээлгелеринге дүүштүр хүлээп алыры эрге-хоойлу актыларының база нормативтиг өске-даа документилерниң төлевилелдерин ажылдап кылыр;

д) доктааттынган чурум езугаар бадылаттынган, оон иштинде экологтуг айыылдарның болгаш хай-халаптарның уржуктарын узуткаар талазы-биле программаларның күүселдезин контрольдаар;

е) республиканың чурттакчы чонунуң кадыының дугайында программаны акшаландырарының бүгү-ле кирер дөстериниң аайы-биле акша-хөреңгилерниң чарыгдалының дугайында отчетту кииириштир магадылалдарның программаларының күүселдезиниң дугайында, оларның күүселдезиниң түңнелдериниң дугайында илеткелди чыл санында белеткээр.

5. Тыва Республиканың Кадык камгалал, эм-таң болгаш техниктиг хандырылга яамызы бодунуң эрге-хүлээлгелеринге дүүштүр кадык камгалалының талазы-биле бүгү-ле эргелел органнарының, албан черлериниң болгаш ажыл-агый кылып турар өске-даа субъектилерниң, өнчүнүң хевирлеринден хамаарылга чокка күүседири ыяап-ла албан, кадык камгалалының талазы-биле ажыл-чорудулганы чурумчудуп турар нормативтиг документилерни база стандарттарны чогаадып кылыр болгаш бадылаар.

9 чүүл. Чурттакчы чонга медицина кадыкшыл-профилактиктиг болгаш эм-биле дуза чедирериниң күрүне магадылалдарының республика программазы

1. Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар хамаатыларга амыдыралдың болгаш ажылдың кадык база айыыл чок байдалдарын хандырарын, доктааттынган стандарттарга дүүштүр медицина, эм болгаш медицина-социал дуза чедирерин, санитар-кадыкшылга болгаш реабилитация ачы-дузаларын ап болурун магадылап турар.

2. Чурттакчы чонга медицина, кадыкшылга-профилактика болгаш эм-биле дуза көргүзериниң күрүне магадылалының республика программазы бодунга бюджеттерниң акша-хөреңгилериниң күсели-биле Чурттакчы чонга медицина, кадыкшылга, профилактика болгаш эм талазы-биле дузазын көргүзериниң күрүне магадылалының республика программазын база Медицинаның ыяап-ла албан камгаладылгазының республика программазын кииириштирип турар. Ол программаларның күүселдезин бюджеттерниң ол сорулгаларга үндүрүп берген чогуур саң-хөө курлавырлары-биле болгаш, медицинаның ыяап-ла албан камгаладылга системазының саң-хөө акша-хөреңгилери-биле хандырар.

3. Республиканың чурттакчы чонунга медицина, кадыкшылга, профилактика болгаш эм талазы-биле дуза чедирериниң күрүне магадылалының республика программазының хемчээлин болгаш негелделерин Тыва Республиканың Чазааның кийирип кээри төлевилелге үндезилээш, Тыва Республиканың Дээди Хуралы доктаадыр.

4. Кадыын камгалаарынга хамаатыларның эргезин долгандыр турар бойдус хүрээлели-биле, хамаатыларның күш-ажылынга, дыштанылгазынга, кижизидилгезинге база өөредилгезинге таарымчалыг байдалдарны тургузары-биле аъш-чемниң эки шынарлыг продуктуларын бүдүрери-биле болгаш садып-сайгарары-биле, а ол ышкаш чурттакчы чонга медицинаның, медицина-социал база эм талазы-биле дузазын чедирери-биле хандырар. Күрүне болза хамаатыларга кадыкшылының камгалалын эр, кызындан, назынындан, сөөк-язызындан, националындан, дылындан, социал угундан, албан-дужаал байдалындан, чурттап турар черинден, ажылынга хамаарылгазындан, үзел-бодалдарындан, хөй-ниити каттыжыышкыннарынга бактаап турарындан, а ол ышкаш өске-даа байдалдарындан хамаарылга чокка хандырар.

5. Хамаатыларга оларда кандыг бир аарыгның бар болганы-биле чылдагааннааш, кызагдаашкынның кандыг-бир хевиринден камгалаарын магадылап турар. Бо негелдени үрээнинге буруулуг улус хоойлунуң доктааткаңы харысалгага онаажыр.

6. Күрүне магадылалынга дүүштүр чурттакчы чонга медицина дузазын халас көргүзер.

10 чүүл. Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң кадыкшыл камгалалының системазы

1. Республикада чурттакчы чоннуң кадыкшыл камгалалының системазы ажылдап турар. Ол:

кадыкшылга таарымча чок салдар чедирип турар факторларны тып илеридирин;

(Уланчылыг).

«Идик бакта...»

Тыва улустуң «идик бакта эжик ырак» дижир үлегер чугаазы чиге-ле сөглээн-дир ийин. Бо берге үеде идик-хевивисти септеттинип-селиттинип чорбас болзувусса чүге четчир деп.

Чаа-Хөлде «Деткимче» төпте идик кылыр чер бар. Ында Владимир Монгуш бодунуң ажылынга бедик мергежилдиг мастер. Ол чүгле Чаа-Хөл суурнуң эвес, кожууннуң өске-даа суурларындан келген чагыгларны хүлээп ап турар. Владимир он чыл бурунгаар Шагаан-Арыг хоорайга идик кылыр тускай курсту дооскаш, бо хүннерге чедир ажылдап чорууру ол. Коллективинде болгаш чонунуң аразында хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи.

Немежип турар

База ол-ла коллективте баш таарыкчызы Роза Ооржак — дуржулгалыг мастер. Ажылдаа-ла беш чыл ажып турар. Үе берге-даа болза, Розага бажын таартып, шеверледип алыр дээннерниң ээлчээ хүннүң-не немежип турары өөрүнчүг.

«Хоргадалда»

Чаа-Хөл суурда «Хоргадал» ачы-дуза төвү тургустунгандан бээр ам бир чыл ажып турар. Эрткен чылын бо төпке 65 уругларны азырап хайгаарап, дуза чедирген. Акшаландырыышкынның социал деткимче черинден хире-шаа биле берип турар. Тускай бажыңныг, ында удуур, дыштаныр, ойнаар өрээлдерлиг. Бо төпке кожууннуң шупту суурларындан өскүс-даа, амыдыралы чедиинмес өг-бүлелерниң уругларын эккеп азырап турар.

«Хоргадал» төвүнге деткимче кылдыр тускай акцияны эрттирген. Орта коллективтер, араттар, хуу кижилер эвээш эвес дузазын чедиргеннер. «Шаңчы» колхозтуң коллективи бир машина ишти чиңге-тарааны эккеп бергенинге өөрүвес арга чок. Кожуун эмнелгези 2 млн. рубльге идик-хеп, эм-таңны болгаш чон мал-маганны база берген. Ында 24 уруглар бар.

Маадыр-оол СААЯ.

Найыралдың аян-чоруу

ИЙИ ЧУРТТУҢ АРАЗЫ ЫРАК-ДАА БОЛ

Масахико Тодорики 31 харлыг. Ол Японияның Осака хоорайында чурттап турар. Тыва чурттуг эштери ооң адын кысказы-биле Рики деп адаар. Рики амгы үеде аспирантурада өөренип турар, биология эртемниң кандидады, тыва дылга чугаалаар, ырлаар, оон ыңай хөөмейлээр, каргыраалаар, хомустаар база кижи болду.

Үстүнде адааным солун япон аалчы Каа-Хем кожуунунуң Суг-Бажы сумузунуң девискээринде турар Чүрек-Дөргүн аржаанынга сес айда кээп чораан. Ол үеде мен өг-бүлем, эш-өөрүм-биле аржаанга дыштанып келген турдум. Бир-ле хүн кежээликтей кожаларывыс Кызылда күрүне университединиң башкылары Дадар-оол Хертекович Дан-Сюрюн, Виктория Аракчааевна Хертек сугларның чадырының чанында бистиң уругларывыс чыглып алган турлар. Дыңнап турарымга, хөөмейлеп турар кижи база бар болду. Сонуургап көөрү-биле чоокшулап чеде бердим. «Япон кижи хөөмейлеп турары ол-дур, адын Рики дээр»—деп уругларның бирээзи чугаалай-дыр. Дадар-оол Хертектович магнитофонда тырттырган, чанында дас кара баштыг аныяк оол хөөмейлээн олур. Ооң хөөмейлээри бистиң тыва хөөмейжилеривистен дудак чок дээрзин эскердим. Рики хөөмейлеп доозуптарга, бистер оон сонуургаан айтырыгларывысты салырывыска, кожавыс Д. Х. Дан-Сюрюн англи дылга очулдуруп берип турган. А япон аалчывыс чамдыкта англилеп, чамдыкта орустап, харыындаа тывалап суг харыылаар болду.

Рики Тывага беш дугаар кээп турар. Ону амгы тыва өңнүктери-биле америк эжи Ральф Лейтон таныштырып каан. Аржаанга Кызыл хоорайда чурттап турар эжи Владимир Ооржак-биле келген болду. Хөөмейлеп, каргыраалаарын бистиң сураглыг хөөмейжилеривис Конгар-оол Ондар, Кайгал-оол Ховалыг, Анатолий Куулар сугларның кассетага тырттырган үннерин дыңнап тургаш өөренип алган. Ол ырлар чыындызы бижээн тускай кыдырааштыг болду. Ында тыва улустуң ырлары, кожамыктар, өгей ырлары кирип бижиттинген. Якут эжи берген хомузу-биле ойнагылады-даа. Тыва дылга «Бай-ла Тайгамны» бадыргаш, япон дылга база ыры ырлап берген.

Рики тыва улустуң ырларын, аас чогаалын чыып сонуургап чоруур. Бо бүгүнү телевидение болгаш «Асахи-Шинбун» деп солун таварыштыр япон аныяктарга таныштырган дээрзин ол чугаалады. Рики өг-бүлезиниң улуг оглу, бодундан биче оол болгаш кыс дуңмалыг. Олар база студентилер. Адазы—пенсионер, иези компьютер чыыр фабрикада ажылдап турар. Ам дээрезинде өг бүле тутпаан, душтуктуг. Эжи Владимир Ооржактың чугаазы-биле алырга, япон эр кижилер колдуунда 30 хар ажа бергенде, эртем-билиг чедип алгаш, «балдыры» шору быжыгып келгенде, өг-бүле тудар улус болду. Рики эш-өөрзүрек чурттар кезииринге, солун чаа чүүлдер билип алырынга дыка ынак. Ооң ам дээрезинде четкен чурттары — Франция, Германия, АКШ, Моол, Корей, Польша, Россия, Тыва болур. Даңзызында чедер деп бодап турар чурттары база хөй.

Рики талантызын бараалгадып дооскаш, аржаанчыларны база ырыдан күүседип бээрин дилээн. Бистиң кожавыс башкы Дадар-оол Хертекович Дан-Сюрюн баштай каргыраалаан, ооң соонда тыва улустуң ырызы «Бай-ла Тайгамны» ырлап берген. Суг-Бажы чурттуг пенсионер угбай Дүктүг-Кэк Чамыяновна Монгуш «Таспы хемим» деп ырыны, Сукпак школазының башкызы Севээн Күрзетовна Сат «Кадарчының ырын» ырлаан. Дараазында бичии уругларывыс база ырлашканнар. Ниитизи-биле чугаалаарга, аржаанчылар аалчыга багай эвес аян тутканнар.

Рики бичии аржаанчылар-биле орайга дээр-ле хөглеп кежээлээн. Имир дүшкенде, бистиң уругларывыс Адыгжы, Айлаана, Чайынды япон аалчыны одаавыска эдертип келген. Аалчыны изиг сүттүг шай, сметаналыг чиңге-тараа-биле хүндүледивис. «Тыва улустуң национал чеми — тараа-дыр»—деп орустап тайылбырлаарывыска: «Тарага дыка амданныг-дыр»— деп харыылаар болду. Рики шайлап ора, уругларга бодунда ап чорааны херекселдери —чурук тырттырар аппарадын, фонарьлыг демир-үжүүн, даштыкы чоостарны сонуургаткан. Уруглар аалчыдан айтырыгларны салып, ооң солун чугаазын мага хандыр дыңнааннар. Дараазында Рикини кожаларывыс башкылар база шайлаарынче чалаан, ол бистиң одаавыстан ынаар базыпты.

Эртенинде япон өңнүү уругларны чурукка тырттырган. «Чуруктарны силерден канчап алыр бис?» —деп, уруглар айтырарга, Рики мынча дээн: «Мен Адыгжының адрезин бижип алыр мен. Куулар Адыгжыга дээш чорудуптарымга, ол силерниң шуптуңарже чорудуп бээр».

Рикиниң эртеми биолог дээрзин үстүнде бижээн болгай мен. Ол аржаанда өзүп турар үнүштерни дөгерезин шинчилээн, уругларга: «Бо оът хоралыг, а моозу ажыктыг»—деп таныштырган база болду. А сонуургааны оът-чимистиң чурукка тырттырып алган.

Рики аржаанга ийи-ле хонган. Бо ийи хонуктуң дургузунда уруглар оон-биле барык чарылбаан. Олар өңнүү-биле кады аржааның дагларын кезип, үнүштерин сонуургап, ырлажып, Рикиниң хөөмейлээрин, солун чугаазын дыңнап турда-ла, ийи хонук караңайнып эрте берген. Рикиниң чоруур үези келген. Уруглар ооң-биле байырлажып турда, чамдыктарының карактарының чажы бүлдеңейнип төктүп бадып турганын эскердим. Ол машинага олуруптарга, уруглар: «Байырлыг Рики!» —деп хол чайып туруп кагдылар.

Япон аалчы чоруптарга, мээң уруум Айлаана биле эжимниң оглу Адыгжы чанымга чедип келгеш, мындыг түңнел үндүрдүлер: «Рики дыка солун кижи-дир. Бичии уругларга ынак деп чүвези аажок. Сагыш човаачал, кичээнгейлиг база». Шала бичиилери Олча, Амырак, Чайынды келгеш, мынча дей-дирлер: «Рики бистерге япон копеектер үлеп берди, тураскаалга дээш, а бо Саяна албас кижи-дир». Ооң соонда элээдизи дуңмазынга: «Ап алыр чүвенни, ол-даа болза аас-кежик ышкажыл».

Рики чоруй барганда, мындыг хевирлиг чугааларны уруглар үрде сактып чугаалажып келген. Бо таварылга оларга солун болбайн канчаар. Ийи чурттуң аразы ырак-даа бол, чону чугаалажып аргыжа бээр, бистерге, аржаанчыларга, бо солун япон аалчы-биле ужуражылга онзагай болган.

Ольга САНДАРАА.

Профтехучилище

ӨӨРЕНИРИНГЕ ТААРЫМЧАЛЫГ

Кызыл хоорайның дугаары 1 профессионал-техниктиг училищезиниң 20 ажыг мастер башкылары сургуулдарны кодээ ажыл-агыйның бедик мергежилдиг ажылчыннары кылдыр белеткээр сорулгалыг ажылдап турар. Оларның хөй кезии бо училищени доосқаш, Ачинск, Чита, Барнаул хоорайларның индустрия-педагогика техникумнарынга өөредилгезин уламчылап дооскаш төрээн училищезинде башкылап турарлар. Амгы үеде училищеде Орлан Бичииевич Санчак, Сергей Бичелович Ховалыг, Мария Туран-ооловна Лама, Сергей Чеченович Хертек, Сергей Михайлович Дамдын-оол олар эки ажылдыг мактадып турарлар.

Бүдүрүлге өөредилгезин башкылап турар мастер башкыларның өөредилге планнарын, программаларын канчаар шынарлыг тургузуп алгаш боттандырганындан, бүдүрүлгениң аңгы-аңгы адырларында кандыг чаартылгалар, солун чүүлдер барын өөренип, чаа техниканы, технологияны сонуургап, шиңгээдиринче угланган ажыл-иши быжыг-билиглиг кадрларны доостурарынга улуг ужур-дузалыг боор турар. Оон-биле чергелештир мастер башкы дээрге сургуулдарның мөзү-шынарының, эстетиктиг көрүүшкүн база хамаатылыг туружун хевирлээр кол кижизидикчи болур. Ажыл шагы өй-чижек чок, алыр шалыңы эвээш кылыр ажылы хөй, негелдези бедик бо берге ажыл-ишке бердинген, уругларга ынак, республиканың кодээ ажыл-агыйын тургузуп, хөгжүдеринге оларның өөреткен сургуулдарының быжыг билии, күжү чугула херек деп медереп билип ол дээш ак сеткилдиг, кызымаккай ажылдап чорууурлар бисте эвээш эвес.

Бүдүрүлге өөредилгезиниң мастерлери Василий Артемович Чамыян болгаш Екатерина Узун-ооловна Лоовай чылдан чылче эки көргүзүглерлиг ажылдап турарлар. В. А. Чамыян фермерлер белеткээр шенелге бөлүүнде, а Е. У. Лоовай аал коданының херээжен ээзин белеткээр бөлүкте база училищеде бир чыл ажылдаан-даа болза, Чечекмаа Белек-Байыровна Доңгак үстүнде ады кирген улуг дуржулгалыг эштери дег, ажылынга бедик харысалгалыг, кызымак, шыңгыы негелделиг дээрзин демдеглеп, мактаары өөрүнчүг. Бо башкыларның бөлүктеринде сургуулдар эки өөредилгелиг, быжыг сагылгалыг чурумнуг, хөй-нити ажылынга идепкейлиг боор турарлар.

Училищеде мастер башкылар дугайында чугаалап тура, аныяктарның дагдыныкчылары, бүдүрүлге чорудулгазынга ажыглаар чаартыкчы саналдарны киирип, профтехөөредилге шугумунга чаңгыс эвес чыл ажылдап келген. 1994 чылда «Чылдың эң тергиини» деп мастерлер аразынга болуп эрткен конкурстуң тиилекчизи Сергей Кой-оолович Ооржактың, Артур Часыг-оолович Чанзанның, Яков Бай-Караевич Шактар-оолдуң, Олег Ховалыгович Сарыг-оолдуң, Николай Самбуевич Куулардың аттарын чоргаарал-биле адаар бис. Бүдүрүлге-өөредилгезиниң мастерлериниң коллективин Виктор Лопсанович Тюлюш удуртуп турар. Ол боду бистиң училищени доосқан соонда, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалын доозуп алгаш, ажыл-иштиң мергежилиниң беримчелиг болурунга даянып, бүдүрүлге-өөредилгезиниң кичээлдерин эрттирер методиказын сайзыраңгайжыдып, өөредилге-кижизидилге чорудулгазынга дээштиг аргаларын, педагогиктиг технологияларның чаа хевирлерин шиңгээдир сорулганы салган улуг мастер боор ажылдап турар.

Училищеде сургуулдарга эге чаданың профессионал мергежилин чедип алырынга таарымчалыг байдалдарны тургускан болгаш материалдыг бааза хире-шаа-биле кичээлеттинген. Өөредилге соонда сургуул кижиниң билиин тодарадып көргеш, ажылдап болур эргелиг деп квалификацияны тыпсыр. Өөредилгениң эң сөөлгү, түңнел кезээ болур бүдүрүлге практиказынга чедир шиитпирлеттинмээн бергелер турза-даа, бистиң доозукчуларывыс мергежилин шылгалдаларын багай эвес дужаап турарлар. Ол ышкаш училищеде бүдүрүлге өөредилгезиниң мастерлериниң методиктиг комиссиязы болгаш тускай бөлүк лектор башкыларның комиссиязы ажылдап, делгелгелерни, «Мергежилдиң тергиини» деп конкурстарны, эртем-техниктиг номчулгаларны организастап эрттирип турар. Бо бүгү ажылды чорударынга бүдүрүлге өөредилгезиниң мастерлери училищениң удуртулгазының ынанныштыг чөленгиижи боор, профтехөөредилгениң шугумунда кол өзек боор турар дээрзин айытпышаан, 21 чүс чылдың ажылчының кандыг болуру оларның ак сеткилдиг ажылындан кончуг хамааржыр дээрзин чугаалаксадым.

Любовь ГРИГОРЬЕВА,
дугаары 1 профтехучилищениң директорунуң оралакчызы.

Төрүттүнген хүнүңер-биле

Октябрь 3-те күдээвис Мерген, октябрь 6-да уруувус Айлаң 30 харлаарлар. Уругларывыстың, угба, честевистиң үженнээниң назынның база бир байырлалы кылдыр үнелеп, оларның чалыы өг-бүле амыдыралынга, ажыл-ижинге чедиишкиннерни, аас-кежиктиг чурталга дээш чүткүлдүг, эрес-кежээ ажылдап, чурттап, чаагай кадыкшылдыг, өөрүшкү-маңнайлыг чурттаарын сеткиливистен күзедивис.

Дуңмалары Алдынай, Чодураа, ада-иези Таисья, Караоол Натпий-оолдар.

АУКЦИОНГА КИРЖИҢЕР

Тыва Республиканың Күрүнениң эт-хөреңгизин эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитеди 1996 чылдың октябрь 10-да дараазында акционер ниитилелдерниң акцияларын садары-биле аукцион эрттирерин чарлап тур:

АН-ниң ады	Чингелде хевири	Устав езугаар өнчүзү	Өртээ 1 акцияның өртээ муң рубль	Акцияларның саны
1. «Тыва хамааты тудуг»	II	19058	15	5526
2. Ак-Довурактың «Олча» дааранылга фабриказы	I	3111	4	63
3. «Элегес» (хана кылыгларының заводу)	I	8326	4	1668
4. АТБ «Кызыл агроүлетпүр транспорт-I»	II	5396	3,5	1270
5. КМК «Барыын-Хемчик»	II	3160	3	916
6. «Кызыл-Мажалыктың эът комбинады»	I	33548	4	4019
7. АТБ «Ак-Довурак»	II	12317	7	2540
8. «Тыва даг-дүгү тудуг»	II	1407	4	276
9. КМК «Дүрген»	II	2222	[illegible]	444
10. «Амыдырал хандырылга албаны»	II	19916	20	5776

Ол ышкаш хуу кижиге хамааржыр «Тыва опт» АН-ниң (эргиде Тыва садыг яамызының Абакан хоорайда баазазы турган) бирээзи-ле 20000 рубль өртектиг 500 акциязын база садып турар.

Аукционга «Хуужудулга дугайында» Хоойлунуң 9-ку чүүлүнге үндезилээш, өй-шаанда чагыгны болгаш эге өртээниң 10 хуу долаазын төлээн хуу кижилер болгаш юридиктиг эргелиглер киржир.

Чагыгларны 1996 чылдың октябрь 9-ка чедир дараазында адреске киирер: Кызыл. Чүлдүм кудумчузу, 18. Чазак бажыңы, кабинет 424, телефон № 3-78-24.

ДҮН-ХҮН ДИВЕСТЕР

Милицияның патруль-пост албаны Россия Федерациязының «Милиция дугайында» Хоойлузунга дүүштүр чер-черде хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун милициязының составында кирип турар. Оларның сорулгазы —хөй-ниитиниң корум-чурумун тудары, кудумчуларга, объектилерге, транспортка, хөй-нити черлеринге айыыл чок болур чорукту хандырары.

Патруль-пост албанында милиция кезээ, орук-патруль албанының КАИ кезээ, ведомстводан дашкаар таңныыл кезээ, специализастаан шериг кезээ кирип турар. Милицияның бо кезектери дүн-хүн чок ажылдап, корум-чурумну тудуп турар.

ТР-ниң ИХЯ-ның чанынга патруль-пост албанын 1983 чылда организастап тургускан. Амгы үеде Кызыл хоорай чагыргазының ИХЭ-ниң чанында патруль-пост албаны 4 взводтан тургустунган. Бо чылдың сес айларында патруль-пост албанынга (Кызыл хоорай чагыргазының) чондан 3503 келдиришкин дилеглер келген, оңу күүсеткениниң түңнелинде ИХЭ-ниң дежурный кезээнге 3075 кижини чедирген, ооң иштинде үймек хулиган чорук кылганнар 1314, орук шимчээшкиниң чурумун хажытканнар 92, мурнунда дилээшкинге турган 7 кижи болган. Ол кижилерден кезер, шиш баштыг 393 херекселдерни хураап алган. Эзириктер сергедир черге 10883 кижини, назы четпээн уруглар черлеринге 914 кижини чедирген.

Кызыл хоорайның ИХЭ-ниң ажылынга милицияның чаа тургускан доктаамал ажылдаар 4 постузу улуг дузаны чедирип турар. Бо чылдың 6 айларында оларның кылган ажылын эки деп демдеглээн. Учетта турар кижилер-биле профилактика ажылын экижиткениниң түңнелинде, кем херек үүлгедиишкиннери көскүзү-биле эвээжеп турар. Ындыг постулар дүн-хүн чок ажылдап турар болганда, чондан келген медээлер саадаашкын чокка сайгартынып турар. Бо чылдың баштайгы чартыында хөй-нити черлеринге кем-херек үүлгедири 20,7 хуу, кудумчуларга, парктарга үүлгедиишкиннер кызыры 32,1 хуу кызырылган. Үптээшкин кылыры 10 хуу эвээжээн.

Эрткен чылдың күзүнүнден бо чылдың июньга чедир патруль-пост албаның ротазының бот составы федералдыг күштерниң чепсектиг бөлүү-биле кады чепсектиг чөрүлдээ боор турган Чечен Республикага чораан. Дагестан Республикага үш катап барган. ТР-ниң ИХЯ-зының удуртулгазы аңаа чораан кижи бүрүзүн шаңнап-мактаан.

Кызыл хоорай чагыргазының патруль-пост албаның ротазында милицияның сержантызы Ай-оол Алдын-оолович Даржаа, прапорщик Александр Федорович Огнев, милицияның улуг сержантызы Мерген Баирович Маады, биче сержант Марат Викторович Тойбу-Хаа, чолаачы-шагдаа Игорь Владимирович Байкалов олар бистиң чоргаарланыр мурнакчыларывыс.

1996 чылдың июнь 6-да Калинин 2/1 бажыңда өлүрүүшкүн дугайында медээ келген. Чолаачы И. Байкалов, прапорщик А. Огнев, улуг сержант М. Маады олар аңаа дүрген четкеш, истелге-оперативтиг бөлүк келбээнде-ле, каразыттырган кижини туткан. Бо чылдың июль айда Кечил-оол кудумчузунда 9 дугаар бажың чоогунга билдинмес кижи хамааты Д-ниң сумказын былаап алгаш дезипкен. Милиция ажылдакчылары М. Тойбу-Хаа болгаш С. Манель олар каразыттырган кижини туткаш, сумканы ээзинге эгидип берген. Бо чылдың июль 17-де Калинин кудумчузунда 14 дугаар бажың чанынга турган автомашинадан «Сони» дээр видеомагнитофон оорлаан кижини А. Даржаа сойгалап илереткен. Оорга хамаарыштыр кеземче херээн оттурган.

Орук патруль албанының ажылдакчылары чүгле кем-херек үүлгедиглери-биле демисежип турар эвес, харын бичии чашты манап божуп чыткан херээжен безин дуза када бээр таварылга бар. Дүрген дуза манап четтикпейн божаан кижини эмчилер Кызылдың ИХЭ-ден алыр ужурга таварышкан болгай. Иени шагдаа божуткан.

Бөрттер оорларының «аңнаашкыны» чоокшулаан. Милиция ажылдакчылары аңаа белен. Милиция ажылдакчылары чаңчыгып калганын езугаар дүне-хүндүс ажылдаарынга база белен.

Урана ООРЖАК,
Кызыл хоорайның ИХЭ-ниң парлалга бөлүүнүң инспектору милицияның сержантызы.

ЧАРЛААЛДАР

Машина садып алыр силер бе?

Тыва Республиканың Күрүнениң эт-хөреңгизин эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитеди эдилелге турган автомашиналарны болгаш техниканы садары-биле 1996 чылдың октябрь 15-те аукцион эрттирерин чарлап тур:

Аттары	Үндүрген чылы	Эге өртээ муң рубль
ГАЗ-3307	1993	9800
ГАЗ-3307	1993	9800
ЗИЛ-43410	1992	12250
КАВЗ-3979	1993	20400
ГАЗ-66 (техниктиг дуза чедирер машина)	1986	9000
ИЖ-2715	1989	10800
Автокран ЗИЛ-130	1984	(артык кезектер)
Автокран ЗИЛ-130	1985	(артык кезектер)
Автопогрузчик	1986	4000
Өрүмнээр станоктар	1992	1200

Автомашиналарның болгаш техниктиг херекселдериниң байдалын оларның турар черинге барып көөр.

Аукционга киржир дугайында чагыгларны 1996 чылдың октябрь 14-ке чедир дараазында адреске хүлээп алыр: **Кызыл, Чүлдүм кудумчузу, 18, Чазак бажыңы, кабинет 424, телефон 3-78-24.**

Садып алыкчыларга

1995 чылдың ноябрь айда үндүрген «ВАЗ-21213» (Нива) марканың автомашиназын 38 млн. рубльге садып тур мен. Дугуржуп чугаалажыры-биле дараазында телефонче долгаарын диледим: 3-65-43 (ажыл үезинде).

УРУГЛАР, ОВААРЫМЧАЛЫГ БОЛУҢАР!

Бо чылдың эрткен чеди айларында республика девискээринге автотранспортка 163 озал-ондак болган, эрткен чылдың ол-ла үезинге деңнээрге, бо көргүзүг 14,2 хуу эвээш-даа болза, ук озал-ондактарга 35 кижиниң өлгени база 182 кижиниң бертик-межелге таварышканы бисти дүвүредип турар.

Орук-транспорт ондактарынга уругларның болганчок таваржып турарын хараазал-биле демдеглээр апаар. Хоорайларга болгаш суурларга уругларның буруузу-биле 42 таварылга демдеглеттинген. Сес уруг амытынындан чарылган, 40 уруг бертик-межелге таварышкан. Куравтоинспекциязының ажылдакчыларының талазындан чогуур хемчеглерни ап турбуже, озал-ондактар бо-ла таваржы бээр-дир. Чолаачыларның кичээнгей чогундан, бичии кижилерни билиндирип, чагып-сургавайн турарындан, ылаңгыя эге класстарның өөреникчилери озал-ондакка таваржып турар. Кызыл кожуунга ЗАЗ-968 Б 3817 ТВ дугаарлыг машинаның чолаачызы Андрей Черепанов машина оруунче хенертен маңнап үнүп келген 8 харлыг С. Өлчейбенни таварткан. Уругну эмнелгеде чедирген. М 2140 С 572 АА машинаның чолаачызы Николай Тонкошкуров база ындыг янзылыг озал-ондакты кылган.

Орук-транспорт озал-ондактарын болдурбас, бичии чаштарны камгалаар, оларны орук-транспорт шимчээшкининге эки чүүлдерге чаңчыктырар сорулга-биле Россияның ИХЯ-ның КАИ-ниң Кол эргелелиниң август 26-да чарлааны «Кичээнгейлиг болуңар, орукта уруглар!» деп операциязы уламчылап турар.

Уругларывыска кичээнгейлиг болуп көрээлиңер. Чолаачылар, дүрген маңнадырының чурумун сагыңар! Школаларга, уруглар албан черлеринге оруктарга, кудумчуларга уругларның серемчилелдиг болурунче кичээнгейни угландыраалыңар!

С. ОРУСПАЙ.
ТР-ниң ИХЯ-зының КАИК-тиң информация-аналитика салбырының начальниги.

Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязы Тыва Республиканың Президентизиниң эрге-хоойлу политиказының талазы-биле чөвүлекчизи А. С. Ооржакка ооң кудээзи

Николай Николаевич
ДОРЫШЕВТИН

озал ондакка таварышкаш мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Тыва Республиканың Өөредилге яамызы Өвүр кожууннуң Торгалыг ортумак школазының хоочун башкызы, улус өөредилгезиниң тергиини, Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы

Доңгак Чамбалович
СҮНДҮПТҮҢ

мөчээни-биле холбаштыр ооң өг-бүлезинге, төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Өвүр кожууп, Дус-Даг суму чагыргалары хоочун башкы, Дус-Дагның үндезин чурттакчызы, Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы, улус өөредилгезиниң тергиини

Доңгак Чамбалович
СҮНДҮПТҮҢ

аар аарааш мөчээни-биле холбаштыр ооң уругларынга, төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Өвүр кожууннуң өөредилге килдизи Торгалыг ортумак школазының хоочун башкызы, улус өөредилгезиниң тергиини, Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы

Доңгак Чамбалович
СҮНДҮПТҮҢ

аарааш, мөчээни-биле холбаштыр ооң уруг-дарыынга, төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363906.
корр. сч. 700161629. МФО. 49304729. ИНН—1701008465.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. БАЗЫР (кол редакторнуң оралакчызы), В. О. КУУЛАР (кол редакторнуң оралакчызы), С. С. МОНГУШ (харысалгалыг секретарь), Е. О. Севекпит.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-34-17; 3-33-91; харысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кодээ ажыл-агый — 3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-37-11; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-41-16; чарлаллар килдизи — 3-34-57.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш масса дыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чагыдылгазынга контроль болгаш бүрүткелдиң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген
Бүрүткеттирген дугаары — 100007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактыларының дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.